

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
HELLENIC OPEN UNIVERSITY
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Οι Ορθόδοξες μονές ως εκπαιδευτικά κέντρα διατήρησης της ε-
θνικής ταυτότητας, θρησκευτικής αυτοσυνειδησίας και γλώσ-
σας την περίοδο της Οθωμανοκρατίας»

ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΚΑΚΑΝΗ

ΑΜ 139041

Α΄ ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Β΄ ΕΠΙΒΛΕΠΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΤΖΑΝΑΡΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΛΟΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2022

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/ δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	5
Συντομογραφίες	6
Εισαγωγή.....	7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

1.1 Η ιστορική εξέλιξη του Ορθόδοξου μοναχισμού μέσα στους αιώνες	14
1.2 Ο Ερημητισμός.....	15
1.3 Το Λαυριωτικό μοναστικό σύστημα.....	16
1.4 Ο Κοινοβιακός μοναχισμός.....	17

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΥΛΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ

2.1 Η παιδεία και η γλώσσα κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας...20	
2.2 Αιτίες παρακμής της παιδείας των υπόδουλων Ελλήνων.....	22
2.3 Η Θρησκευτική εικόνα των υπόδουλων Ελλήνων.....	28
2.4 Οι εξομοιώσεις και οι εξισλαμισμοί των Ελλήνων.....	31
2.5 Η Βενετοκρατία ως αρνητικός παράγοντας διαβίωσης των υπόδουλων Ελλήνων	34
2.6 Η Εθνική συνείδηση την περίοδο της Τουρκοκρατίας.....	35

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ

.....	37
3.1 Η διαφύλαξη της Εθνικής παιδείας από τις Ιερές Μονές.....	38
3.2 Η συμβολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη διάσωση της Ελληνικής παιδείας.....	43
3.3 Η Ίδρυση της Πατριαρχικής Σχολής.....	45
3.4 Η Πανορθόδοξη Σύνοδος του 1593.....	47
3.5 Η Ίδρυση της Αθωνιάδας Ακαδημίας.....	49
3.6 Το Κρυφό Σχολειό.....	50
3.7 Το Κήρυγμα των μοναστηριών για την αφύπνιση του Γένους.....	52
3.8 Η συμμετοχή των Μοναστηριών στον Αγώνα εναντίον των Οθωμανών.....	54
3.8.1 Τα μοναστήρια ως τόποι καταφυγής των υπόδουλων Ελλήνων...54	
3.8.2 Η συμβολή των μοναστηριών στον ένοπλο Αγώνα	55
Συμπεράσματα.....	61
Βιβλιογραφία.....	65

Πρόλογος

Η περίοδος της Οθωμανοκρατίας αποτελεί μια περίοδο με έντονο ερευνητικό ενδιαφέρον. Ο βίος των υπόδουλων Ελλήνων που χαρακτηριζόταν κυρίως από την έλλειψη ελευθερίας, καθώς και οι συνθήκες της εποχής, αποτελούν στοιχεία που με ωθούσαν στο να εξετάσω με λεπτομέρειες πτυχές του θέματος.

Ιδιαίτερως, η ενεργός δράση των μοναστηριών στη μακραίωνη ιστορία του Γένους είναι ένα στοιχείο που πράγματι αξίζει κάποιος να ασχοληθεί. Η έρευνα αναδεικνύει πως στη σκοτεινή εποχή της σκλαβιάς η Εκκλησία ήταν αυτή που ως άλλη «Κιβωτός» σωτηρίας κατάφερε να οδηγήσει το Γένος σε ασφαλή προορισμό.

Η ανάθεση του συγκεκριμένου θέματος εκπλήρωσε την από ετών θέλησή μου να ασχοληθώ με την παραπάνω εποχή. Η συγγραφή της παρούσας εργασίας δεν αποτελεί απλά μια προσωπική προσπάθεια και έρευνα, αλλά και μια συμβολή ανθρώπων γύρω μου που με τη στήριξη και την ενθάρρυνση τους με βοήθησαν ώστε να μπορέσω να ολοκληρώσω τη συγγραφή της.

Ως εκ τούτου, νιώθω την ανάγκη πως θα πρέπει να ευχαριστήσω τον Σύμβουλο καθηγητή μου κ. Κωνσταντίνο Μαντζανάρη, για την εμπιστοσύνη του να μου αναθέσει το θέμα. Σε όλη την διάρκεια της εργασίας οι συμβουλές του ήταν καίριες για την ολοκλήρωση του θέματος. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Γεώργιο Νεκτάριο Λόη που με βοήθησε μέσα από διάφορες παρατηρήσεις και σημειώσεις του γύρω από το θέμα που έχω αναλάβει.

Τελικά, ευγνωμοσύνη οφείλω στα παιδιά μου που με στήριξαν ηθικά και με παρότρυναν να ολοκληρώσω την εργασία.

Συντομογραφίες

- Γ.Α.Κ.: Γενικό Αρχείο Κράτους
- Θ.Η.Ε.: Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
- ΜΙΕΤ: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Μτφρ.: Μετάφραση
- α.χ.: Άνευ χρονολογίας
- σ.: Σελίδα
- τ.: Τόμος
- φ.: Φύλλο

- **Εισαγωγή**

Στην μακραίωνη ιστορία του Ορθόδοξου μοναχισμού, τα μοναστήρια ως σημαντικά πνευματικά κέντρα διατηρούσαν ακέραιη την εθνική ταυτότητα διασώζοντας τη γλώσσα και καλλιεργώντας τη θρησκευτική αυτοσυνειδησία σε όλες τις δύσκολες εποχές για το Έθνος. Ο χώρος των μοναστηριών ήταν εργαστήριο στο οποίο διατηρούταν η εθνική συνείδηση και αντιμετωπιζόταν η εθνολογική αφομοίωση.

Η πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς δημιούργησε καινούριες συνθήκες για το Ελληνικό Έθνος. Η περίοδος της Οθωμανοκρατίας στην Ελλάδα χαρακτηριζόταν έντονα από την προσπάθεια των Οθωμανών να αλλοιώσουν τα εθνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων¹. Από την άλλη πλευρά, οι Οθωμανοί αδιαφορούσαν για την εκπαίδευση των υπόδουλων Ελλήνων.

Βέβαια, ο Σουλτάνος θέλοντας να διοικήσει με τον πλέον σωστό και οργανωμένο τρόπο παραχώρησε προνόμια στο Οικουμενικό Πατριαρχείο με το ίδιο να αναλαμβάνει τον ρόλο της Εθνάρχουσας Εκκλησίας. Η απονομή προνομίων προς στον Οικουμενικό Πατριάρχη από τον Μωάμεθ Β', δημιούργησε ευθύνες για την Εκκλησία γύρω από την οργάνωση και διάσωση της εθνικής ταυτότητας των υπόδουλων Ελλήνων². Το Πατριαρχείο είχε την δυνατότητα πλέον να εποπτεύει όλα τα ιδρύματα του Γένους και να φροντίζει γι' αυτά. Αυτός ήταν και ο λόγος που η Εκκλησία ως ο μόνος οργανωμένος θεσμός εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτέλεσε το κέντρο ενότητας της θρησκευτικής και εθνικής υπόστασης των Ελλήνων. Ο μακαριστός καθηγητής π. Γ. Μεταλληνός διατύπωνε συχνά την αλήθεια πως, η Εκκλησία ήταν

¹ St. Runcinman, «Ρουμ. Μιλέτι» *Οι Ορθόδοξες κοινότητες υπό τους Οθωμανούς σουλτάνους, Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κων/πολης*, μεταφρ. από ποια γλώσσα Χάρης Βλαβιανός, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σσ.14-16.

² Θ. Ζήσης, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος, Βίος-συγγράμματα-διδασκαλία*, (Ανάλεκτα Βλατάδων 30), εκδ.Πατριαρχικόν ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1980, σ.199.

«ο μόνος θεσμός της Βυζαντινής κοινωνίας, ο οποίος διασώθηκε σχεδόν ακέραιος στη μεταβυζαντινή συνέχειά της»³.

Βέβαια, πολλές φορές οι Οθωμανοί αναζητούσαν ευκαιρίες για να παραβιάσουν τα προνόμια του Πατριαρχείου και να επιβάλουν τη θέλησή τους. Αυτό καθιστούσε δυσμενή τη θέση της Εκκλησίας στη διαχείριση των νέων συνθηκών⁴.

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης θεωρούταν από τον Μωάμεθ Β' ανώτατος θρησκευτικός και πολιτικός αρχηγός όλων των Ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁵. Ο πρώτος Πατριάρχης του Γένους αμέσως μετά το 1453 ήταν ο Γεννάδιος Σχολάριος που αναδείχθηκε σπουδαία πνευματική προσωπικότητα⁶. Μετά τον Γεννάδιο Σχολάριο οι Πατριάρχες φρόντιζαν να καταβάλλουν προσπάθειες για την παιδεία του υπόδουλου Γένους⁷. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε αναλάβει την προστασία της παιδείας και όλων των εκπαιδευτικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων⁸. Η Εκκλησία ως θεσμός προσπαθούσε πάντα να διατηρεί άσβεστο το πνευματικό φως του Γένους.

Στη δύσκολη περίοδο των τετρακοσίων χρόνων σκλαβιάς που ξεκινούσε, η Εκκλησία διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο προστατεύοντας το υπόδουλο Γένος και φροντίζοντας να διατηρηθεί η εθνική συνείδηση εμποδίζοντας την αφομίωση των Ελλήνων από τους Οθωμανούς⁹. Η Εκκλησία έθεσε κάτω από τα καθήκοντά της την παιδεία του Γένους ως συνέχεια της εθνικής ταυτότητας.

³ π. Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία – Το «Γένος των Ορθοδόξων» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα 1998, σ. 168.

⁴ Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τομ. Γ', Αθήνα 1997, σ.234-236.

⁵ Δ. Βαλαής, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Ζητήματα Β' Χιλιετίας*, Θεσσαλονίκη 2014, σ.312-313.

⁶ Α. Βακαλόπουλος., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. Γ', Τουρκοκρατία, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 97.

⁷ Ι. Χατζηφώτης, *Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων στην Τουρκία*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2002, σ. 82.

⁸ Δ. Βαλαής., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 314-318.

⁹ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι στην Ελλάδα, 333μ.χ. -1700*, τομ. Α', Αθήνα 1970, σ. 182: «το βέβαιο είναι ότιαν εξαιρέσουμε μια σειρά θλιβερών περιπτώσεων, η Εκκλησία εθέρμανε τη συνείδηση του Ελληνισμού στους αιώνες της δουλείας...».

Κατανόησε ήδη από νωρίς πως η διάδοση της παιδείας ήταν καθαρά ποιμαντικό καθήκον της.

Οι Ιεροί Ναοί και τα λειτουργικά βιβλία της Εκκλησίας χρησιμοποιήθηκαν για να μπορέσουν οι μοναχοί και οι δάσκαλοι του Γένους να διδάξουν τη γλώσσα στους Έλληνες που με τον καιρό ξεκίνησαν να την ξεχνούν¹⁰. Ταυτόχρονα, οι θρησκευτικές εορτές και τα πανηγύρια προς τιμήν Αγίων, αποτελούσαν ευκαιρίες με τις οποίες ο υπόδουλος Έλληνας δεν έχανε το θάρρος του και την ελπίδα για την ελευθερία¹¹. Αν και οι Τούρκοι παραχώρησαν πρόνοια στους Ορθόδοξους, την ίδια στιγμή οι πνευματικές και θρησκευτικές ελευθερίες περιορίστηκαν κατά πολύ. Αυτό καθιστούσε αναγκαία την προσπάθεια των Ελλήνων να διατηρήσουν την εθνική ταυτότητά τους.

Σε όλη την Ελληνική επικράτεια κυριαρχούσε το βαθύ πνευματικό σκοτάδι, η πλήρης αμάθεια και η κατάπτωση της Ορθοδόξου πίστεως. Το Γένος των Ελλήνων έχανε ολοένα και περισσότερο τα βασικά χαρακτηριστικά του (π.χ γλώσσα, θρησκεία κ.α.) εξαιτίας της κατάστασης της δουλείας.

Στην παραπάνω κατάσταση που επικρατούσε στους Έλληνες την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, τα μοναστήρια ανέλαβαν να διατηρήσουν την Ελληνορθόδοξη συνείδηση και την εθνική ταυτότητα¹². Σε πολλά από τα μοναστήρια είχαν ιδρυθεί σημαντικές Σχολές του Γένους, στις οποίες δίδασκαν μεγάλες πνευματικές προσωπικότητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων σχολών αποτελούν οι επονομαζόμενες «Σχολές των Αγράφων»¹³. Αυτές λειτουργούσαν στην περιοχή των Αγράφων με τη μέριμνα των κληρικών της

¹⁰ Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας (1453-1953)*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2003, σ. 81: «Ιερείς και μοναχοί, ως επί το πλείστον, επαίδευσαν την νεολαίαν παρά τοις ναοίς, η εν τοις οίκοις των. Βιβλία εις χρήσιν ήσαν...η Οκτώηχος του Δαμασκηνού, το Ψαλτήριον, ο Απόστολος, τα Μηνιάια...». Σχολιάζουμε τις υποσημειώσεις συζητώντας επιμέρους ζητήματα.

¹¹ Π. Βαμβαράκης, *Θρησκεία και Θρησκευτική ζωή κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 95.

¹² Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., σ.259.

¹³ Α. Βακαλόπουλος, *Η πορεία του Γένους*, Αθήνα 1966, σ. 75.

περιοχής. Οι παραπάνω σχολές συνέβαλλαν αποφασιστικά στην ανάπτυξη των γραμμάτων και την παιδεία¹⁴. Στις Σχολές αυτές διατηρήθηκε η εθνική συνείδηση των υπόδουλων Ελλήνων η οποία βοήθησε το Έθνος να μην εξαφανιστεί. Μάλιστα, μπορούμε να ισχυριζόμαστε για αριθμητική υποχώρηση του Έθνους στη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, αλλά όχι για εθνολογική αλλοίωση¹⁵.

Η απειλή της Ελληνικής γλώσσας αποσοβήθηκε με την λειτουργία του «Κρυφού Σχολείου» στο χώρο μοναστηριακών συγκροτημάτων, όπως της Ιεράς Μονής Φιλοσόφου, Τατάρνας κ.α.¹⁶. Επιπλέον, στους χώρους των Ορθόδοξων μοναστηριών λειτούργησαν και σχολεία που με την πάροδο των ετών έγιναν εστίες παιδείας και γραμμάτων π.χ. Αθωνιάδα Σχολή, σχολεία Αγράφων κ.α.¹⁷. Άλλωστε, στα μοναστήρια λειτουργούσαν βιβλιοθήκες, διασώζονταν πολύτιμα χειρόγραφα και διατηρούνταν οι εθνικές παραδόσεις¹⁸.

Την ίδια στιγμή τα Ορθόδοξα μοναστήρια έδειξαν ένα έντονο κοινωνικό έργο, το οποίο ήταν ιδιαίτερο γνώρισμα των μοναστηριών. Αυτή η δραστηριότητα θα βοηθήσει το Γένος να σταθεί στα πόδια του και τελικά να αναζητήσει τη δύναμη για να απελευθερωθεί από τα δεσμά της δουλείας.

¹⁴ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΣΤ', εκδ. Μορφωτ. Εταιρείας, Αθήνα 1965, σ. 354.

¹⁵ Μ. Θεοτικάς, *Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, ήτοι της Ι. Συνόδου και του ΔΕΜ Συμβουλίου επι του Αστικού Κανονικού και Δικονομικού Δικαίου από του έτους 1800 μέχρι του 1986. Εκ του τυπογραφείου «Νεολόγου», Εν Κωνσταντινούπολει 1897, σ. 35: «Τα προγράμματα των σχολείων θέλουσι συντάττεσθαι η επικυρούσθαι υπό του Πατριαρχείου και των Μητροπόλεων, επίσης και τα διπλώματα και ενδεικτικά των διδασκάλων και διδασκαλισσών υπό των ιδίων θελουσι επικυρούσθαι. Επειδή δε πρέπει να είναι και κυβερνητικώς γνωστά, όταν ο επιθεωρητής (μουφέττις) ή ο διευθυντής (μουδίο) της δημόσιας εκπαιδύσεως εξέταζων την εν τοις σχολείοις διδασκαλίαν, ήθελε παρατηρήσει μάθημα τι απαδον η διδάσκαλον και διδασκάλισσαν μη έχοντας τοιούτον ενδεικτικόν...θέλουσι κωλύεσθαι τα τοιάυτα μαθήματα και αντικαθίστασθαι οι τοιούτοι διδάσκαλοι».

¹⁶ Χ. Παπαδόπουλος, (Αρχιεπισκόπου Αθηνών), *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, Αθήναι 1954, σ. 175: «η ίδρυσις σχολείων υπήρξε κατ'έξοχην έργον της Εκκλησίας, τα δε υπό ιδιωτών ή κοινοτήτων ιδρυόμενα ετίθεντο υπό την άμεσον προστασίαν αυτής. Διδάσκαλοι δε κατ'έξοχην ήσαν κληρικοί».

¹⁷ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Δ', σ. 315.

¹⁸ Β. Χαραλαμπόπουλος, *Η Μονή Προδρόμου Γορτινίας*, Αθήνα 1988, σ.5.

Η παρούσα εργασία εξετάζει αναφορές που αποδεικνύουν πως ο ρόλος της Εκκλησίας και ιδιαιτέρως των Ορθόδοξων μοναστηριών στην προστασία της Ελληνικής παιδείας ήταν σημαντικός. Είναι γεγονός πως η Εκκλησία και ιδιαιτέρως οι Ιερές Μονές αποτέλεσαν το σημείο αναφοράς για την πνευματική αναγέννηση του υπόδουλου Ελληνισμού. Οι Ιερές Μονές είχαν τις υποδομές για να λειτουργήσουν ως πνευματικά και εκπαιδευτικά κέντρα της εποχής. Μέσα στις Ιερές Μονές μπόρεσαν και λειτούργησαν σχολεία και εκπαιδευτήρια, ενώ ταυτόχρονα η μοναστηριακή περιουσία θυσιάστηκε σε πολλές περιπτώσεις για την ίδρυση σχολείων. Με την εργασία αυτή γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί η συμβολή των μοναστηριών στην παιδεία του Γένους που συνετέλεσε στην έναρξη του Απελευθερωτικού Αγώνα των Ελλήνων. Η ανάδειξη της προσφοράς των μοναστηριών θα βοηθήσει στην κατανόηση της σπουδαιότητας του Ορθόδοξου μοναχισμού στην Ελληνική ιστορία. Στο πλαίσιο της εργασίας έγινε προσπάθεια να διαφανεί αυτή η συμβολή και κυρίως να αποσαφηνιστεί ο τρόπος με τον οποίο τα μοναστήρια βοήθησαν.

Για τις ανάγκες της εργασίας χρησιμοποιήθηκε η βιβλιογραφική έρευνα. Οι ιστορικές και βιβλιογραφικές πηγές της εποχής έδωσαν μια σειρά πληροφοριών για τον τρόπο λειτουργίας των Ιερών Μονών και την ιδιαίτερη προσφορά τους στην παιδεία του Γένους. Ασχοληθήκαμε ακριβώς με εκείνες τις πτυχές της ιστορίας που ερευνούν τη συμβολή της Εκκλησίας στην παιδεία του Γένους και τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας. Η εργασία χωρίζεται σε τρία κεφάλαια.

Στο Α' Κεφάλαιο της εργασίας με τίτλο «Η ιστορική εξέλιξη του μοναχισμού μέσα στους Αιώνες», το οποίο εξετάζει την ιστορική πορεία και εξέλιξη του μοναχικού θεσμού στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Στο κεφάλαιο αναλύονται οι διάφορες μορφές μοναχισμού ανά τους αιώνες με στόχο να αναδειχθεί η αξία του Μοναχισμού για την παράδοση της Εκκλησίας. Από την έρευνα αναδεικνύεται η συνεισφορά του μοναχισμού στην ζωή της Εκκλησίας, καθώς

και η αλήθεια πως ο μοναχισμός είναι συνυφασμένος όχι μόνο με την ιστορία της Εκκλησίας αλλά και του Έθνους. Τα μοναστήρια πάντοτε ήταν πνευματικά κέντρα που βοηθούσαν την Εκκλησία στις διάφορες στιγμές της ιστορικής της αναφοράς.

Στο Β' Κεφάλαιο με τίτλο «Οι συνθήκες ζωής των υπόδουλων Ελλήνων κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας» παρουσιάζεται ο τρόπος ζωής των υπόδουλων Ελλήνων από την ιστορική στιγμή της Άλωσης (1453) μέχρι την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης (1821). Στο κεφάλαιο περιγράφονται πτυχές από τις οδυνηρές συνθήκες ζωής των Ελλήνων. Ιδιαίτερως, το ζήτημα της Παιδείας φαίνεται πως βρισκόταν στην χειρότερη θέση. Προς αυτή την κατεύθυνση και η επισήμανση του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγόριου Ε' ότι «η πάτριος γλώσσα» είχε παραμεληθεί τελείως¹⁹. Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται ο αγώνας για την εξάπλωση της ελληνικής παιδείας με σκοπό τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας. Στόχος του κεφαλαίου είναι να φανούν μέσα από την ανάλυση της βιβλιογραφίας οι δεινές συνθήκες με τις οποίες ζούσαν οι Έλληνες και η συμβολή της Εκκλησίας πάνω στη ζητούμενη παιδεία του Γένους. Με το κεφάλαιο αυτό απαντάται το ερώτημα αν η Εκκλησία ως θεσμός μπορούσε να βοηθήσει το Γένος και αν τελικά αυτή η δυνατότητα έγινε πράξη. Η Εκκλησία φαίνεται πως είχε κατανοήσει ήδη από πολύ νωρίς την αναγκαιότητα προσφοράς στο υπόδουλο Γένος.

Στο Γ' Κεφάλαιο με τίτλο «Η πνευματική και πολιτιστική συνεισφορά των Ιερών Μονών κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας», εξετάζονται οι πράξεις και κινήσεις με τις οποίες δραστηριοποιήθηκαν οι Ιερές Μονές την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, ώστε να ενισχύσουν το Γένος στον Αγώνα του για απελευθέρωση από τους κατακτητές. Η συμβολή των Ιερών Μονών στο Γένος ήταν ιδιαίτερα καθοριστική μιας και με τη βοήθεια των Ιερών Μονών κατάφερε το Γένος να διατηρήσει τη γλώσσα και την παράδοση. Στο

¹⁹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, τομ. Β', Αθήνα 1971, σ. 83.

κεφάλαιο αναδεικνύονται όλες οι πτυχές της συνεισφοράς των Ιερών Μονών στην ενίσχυση του Γένους, που εκτείνεται από την υποστήριξη της παιδείας των Ελλήνων μέχρι και την εμπλοκή των Ιερών Μονών στον ένοπλο αγώνα. Μέσα από το κεφάλαιο φαίνονται οι πτυχές στις οποίες τα μοναστήρια ανέπτυξαν δράση κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας. Η συμβολή τους ήταν σημαντική διότι είχαν τις προϋποθέσεις και τον πόθο να βοηθήσουν το Γένος στην αναβίωσή του. Η εξέταση της βιβλιογραφίας έδειξε πως στα περισσότερα μοναστήρια δεν λειτουργούσαν μόνο σχολεία για την εκμάθηση των ελληνικών γραμμάτων, αλλά και επαναστατικά κέντρα για τον ένοπλο αγώνα στην απελευθέρωση του Γένους. Στο πλαίσιο της εργασίας δεν έγινε λεπτομερής αναφορά σε περιπτώσεις μονών, αλλά παρουσιάστηκαν παραδείγματα που αποτέλεσαν σημεία αναφοράς.

Η εργασία στο σύνολο της παρουσιάζει την αξία των Ιερών Μονών στον ελλαδικό χώρο για τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς των Ελλήνων. Η πρωτοτυπία έγκειται στην παρουσία συγκεκριμένης πτυχής της ιστορίας του Ορθόδοξου Μοναχισμού στην ελλαδική πραγματικότητα.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα, όπου γίνεται η ανακεφαλαίωση αυτής.

• ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

Ο μοναχισμός αποτελούσε πάντα ένα βασικό θεσμό μέσα στη ζωή της Εκκλησίας. Η βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκε ο μοναχισμός ήταν το παράδειγμα και η διδασκαλία του Χριστού. Στην Παλαιά Διαθήκη συναντάμε πρότυπα ασκητικού και μοναχικού βίου πχ στην Κοινότητα του Κουρμάν κ.α. από τα οποία αργότερα η Εκκλησία άντλησε το παράδειγμα για να εκφράσει και το δικό της ασκητικό ιδεώδες²⁰.

Οι μοναχοί προσπαθούν να μιμηθούν σε απόλυτο βαθμό το έργο και τον βίο του Χριστού αποδεικνύοντας έτσι την αγάπη τους προς τον Χριστό²¹.

Αν και το ασκητικό ιδεώδες ήταν παρόν εντός του βίου της Εκκλησίας αυτό δεν βοήθησε τους τρεις πρώτους αιώνες να εμφανιστεί ο θεσμός του μοναχισμού εντός της Εκκλησίας.

Από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα και μετά, ξεκίνησε η σταδιακή απομάκρυνση των Χριστιανών από τις πόλεις, γεγονός που οδήγησε στην θεσμοθέτηση του μοναχισμού στη ζωή της Εκκλησίας μόλις τον 4^ο αιώνα. Ο σκοπός του μοναχισμού την περίοδο αυτή ήταν κυρίως η ένωση με τον Θεό και η κάθαρση από τα πάθη της ψυχής. Πρότυπο για τον μοναχισμό ήταν η αναχώρηση του Χριστού στην έρημο για σαράντα ημέρες²². Η περίοδος των διωγμών (33 μ.Χ.-313 μ.Χ.) εναντίον των Χριστιανών από τους Ρωμαίους Αυτοκράτορες αποτέλεσε έναν ακόμη λόγο, ώστε οι χριστιανοί να καταφεύγουν στα βουνά για την ελεύθερη λατρεία του πραγματικού Θεού²³.

Με το διάταγμα περί Ανεξιθρησκείας (313μ.Χ.) εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια εκκοσμίκευσης της Εκκλησίας. Πολλοί γίνονταν χριστιανοί όχι από

²⁰ Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τομ. Α, Αθήνα 1992, σ.935.

²¹ Γρ. Νύσσης, *Περί Τελειότητας*, PG 46, 256C.

²² Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τομ. Α, Αθήνα 1992, σ.937.

²³ Ε. Σωζόμενος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG 67, 889-896.

την αγάπη για την τήρηση του Ευαγγελίου, αλλά για να αποκομίσουν κοινωνικά οφέλη.

Οι παραπάνω συνθήκες σε συνδυασμό με την θέληση των ανθρώπων για πιστότερη τήρηση του Ευαγγελίου βοήθησαν ώστε να εμφανιστεί ο μοναχισμός στη ζωή της Εκκλησίας και να ξεκινήσει η μοναστική παράδοση²⁴.

Στα αμέσως επόμενα κεφάλαια θα γίνει μια λεπτομερή αναφορά στις διάφορες μορφές του Ορθόδοξου μοναχισμού στην εκκλησιαστική ιστορία.

1.1 Ο Ερημιτισμός

Ο Μέγας Αντώνιος (251-356μ.Χ.) αποτέλεσε τον Πατέρα του μοναχισμού και ιδιαίτερος της αρχικής μορφής του που ήταν ο ερημιτισμός. Ο ίδιος εγκατέλειψε από νωρίς τον κόσμο και αποσύρθηκε στην έρημο της Αιγύπτου για πάνω από εβδομήντα χρόνια με σκοπό να μπορέσει να βιώσει και να τηρήσει σε απόλυτο βαθμό το Ιερό Ευαγγέλιο²⁵. Την περίοδο του Μεγάλου Αντωνίου ο αναχωρητικός μοναχισμός ξεκίνησε να εμφανίζει μεγάλη άνθηση²⁶.

Ο Παύλος της Θηβαΐδος (3^{ος} αιώνας μ.Χ.) ήταν ο πρώτος αναχωρητής στην ιστορία του Χριστιανισμού. Σε αυτόν μαθήτευσε ο Μέγας Αντώνιος από τον οποίο και έλαβε τις πρώτες πνευματικές νουθεσίες για τον τρόπο άσκησης στην έρημο²⁷.

Ο μοναχισμός με την μορφή του ερημιτισμού παρουσιάστηκε ταυτόχρονα σε διάφορες περιοχές της Μεσογείου όπως η Αίγυπτος, η Παλαιστίνη, το Σινά, η Συρία που αποτέλεσαν τις πρώτες κοιτίδες του μοναχισμού, εξαιτίας της μακραίωνης παράδοσης σε παλαιότερα ασκητικά πρότυπα²⁸. Οι πρώτοι

²⁴ Παλλαδίου Ελενουπόλεως, *Προσθήκαι εις την Λαυσαικην ιστοριαν, Περί του Αββά Ολυμπίου* 2, PG65, 315D-316A.

²⁵ Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία τ. Α'*, Αθήνα 1992, σ.937.

²⁶ Α. Μουλαρά, *Τα μοναστήρια της Βοιωτίας. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Ιούνιος 2017, σ.16.

²⁷ Μ. Αθανασίου, *Βίοι και πολιτεία Οσίου Αντωνίου* 3, PG 26, 844B.

²⁸ Γ. Μαντζαρίδης, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1981, σ.110.

αναχωρητές ανεξαρτήτου φύλου αριθμούνται περί τις πέντε χιλιάδες που διαβιούσαν σε ξεχωριστές καλύβες και απομονωμένοι μεταξύ τους. Κύρια μέριμνα των ασκητών αυτών ήταν η προσευχή, η άσκηση και ο αγώνας εναντίων των παθών.

Από τους πρώτους ιδρυτές σημαντικότεροι ήταν ο αββάς Αμμώνιος, ο Άγιος Μακάριος, ο Άγιος Ιλαρίων και άλλοι πολλοί²⁹.

Από τον 4^ο αιώνα και μετά ξεκίνησαν να εμφανίζονται τα πρώτα μοναστικά κέντρα γύρω από το πρόσωπο κάποιου έμπειρου ασκητή³⁰. Την ίδια περίοδο αναπτύσσονταν στην έρημο της Αιγύπτου μεγάλα ασκητικά κέντρα όπως η έρημος της Νιτρίας με τον Όσιο Αμμώνιο (355)³¹.

1.3 Το Λαυριωτικό Μοναστικό Σύστημα

Με την πάροδο των ετών εγκαταλείπονταν ο αναχωρητισμός και πλέον ξεκινούσε η μετάβαση στο Λαυριωτικό σύστημα ζωής των μοναχών. Το Λαυριωτικό σύστημα μοναχισμού αποτέλεσε μια μέση κατάσταση μεταξύ του αναχωρητισμού και του κοινοβιακού μοναχισμού³². Το σύστημα της Λαύρας πρωτοεμφανίστηκε στην Παλαιστίνη (περί το 483μ. Χ.) υπό τη μορφή πολλών κελιών που συνέθεταν μια μοναστική πολιτεία. Η Λαύρα είχε ένα κεντρικό σύστημα διοίκησης με κοινό ναό και οι μοναχοί τελούσαν από κοινού τα μυστήρια της Εκκλησίας³³. Ως ιδρυτής του μοναστικού συστήματος της Λαύρας θεωρείται ο Άγιος Ιλαρίων (333-413μ.Χ.) μαθητής του Αγίου Αντωνίου του Μεγάλου³⁴.

²⁹ Μ. Αμεράνη, *Η Κοινωνική προσφορά του μοναχισμού*, Θεσσαλονίκη 1982, σ.17

³⁰ Σ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία*, Αθήνα 1990, σ.36.

³¹ Α. Μουλαρά, *Τα μοναστήρια της Βοιωτίας. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Ιούνιος 2017, σ. 16.

³² Γ. Μαντζαρίδης, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, ό. αν., σ.95.

³³ Παλλαδίου, *Λαυσαϊκόν*, PG 34, 1019-1024.

³⁴ Α. Μουλαρά, *Τα μοναστήρια της Βοιωτίας. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, εκδόσεις; Λειβαδειά 2017, σ. 16.

1.4 Ο Κοινοβιακός Μοναχισμός

Την ίδια περίοδο και περίπου το 320μ. Χ. άρχισε να οργανώνεται το πρώτο κοινόβιο εξαιτίας της αύξησης του αριθμού των μοναχών. Ο διαμορφωτής του Κοινοβίου ήταν ο Όσιος Παχώμιος (292-348) που έζησε στην περιοχή της Αιγύπτου. Αργότερα η αδερφή του Οσίου με τη βοήθεια του Οσίου Παχωμίου ίδρυσε αντίστοιχα κοινόβια μοναστήρια μόνο για γυναίκες³⁵.

Ο κοινοβιακός τρόπος ζωής χαρακτηρίζονταν από την αρχή της ακτημοσύνης. Επιπλέον, οι μοναχοί που ζούσαν τον κοινοβιακό μοναχισμό είχαν κοινή στέγη, κοινή ενδυμασία και κοινή προσευχή. Οι μοναχοί ζούσαν σε κελιά και οι κοινές συγκεντρώσεις τους ήταν κυρίως για την προσευχή και για κάποιες εργασίες. Αυτός ο τρόπος ζωής θεωρήθηκε τέλειος, διότι κανείς δεν είχε κάτι δικό του, αλλά αντιθέτως μοιράζονταν όλα τα υπάρχοντα μεταξύ τους. Ο Παχώμιος όρισε τον ηγούμενο κάθε κοινοβίου ως υπεύθυνο για την ορθή ρύθμιση των θεμάτων του κάθε κοινοβίου³⁶. Ο ηγούμενος αποτέλεσε εκείνη την μορφή που η μοναστική κοινότητα αποδεχόταν εξαιτίας της αναγνώρισης του πνευματικού χαρίσματος που είχε ο ίδιος.

Από τον 5^ο αιώνα και μετά ξεκινά η ανάπτυξη και ίδρυση κοινοβίων μοναστηριών από διάφορους Αγίους της Εκκλησίας πχ ο Όσιος Ευθύμιος (377-473), ο Όσιος Σάββας (439-532) που ιδρύει λαύρα στα Ιεροσόλυμα, ο Όσιος Θεοδόσιος ο κοινοβιάρχης (423-529) και πολλοί άλλοι. Ενώ την ίδια περίοδο ξεκινά και ο μοναχισμός στη Συρία.

Αργότερα ο Μ. Βασίλειος ήταν αυτός που έθεσε τους όρους λειτουργίας των μοναστηριών στην περιοχή της Καππαδοκίας³⁷. Στην Καισάρεια έγραψε δυο έργα με τα οποία και καθόριζε τον τρόπο της μοναστικής ζωής. Με τα παραπάνω έργα απάντησε και σε ερωτήματα των συν ασκητών του. Μάλιστα, τον

³⁵ Γ. Αλπέντζου, *Ο παιδευτικός ρόλος των μοναστηριών*, Αθήνα 1999, σ.45.

³⁶ Placide Deseille, *Ο Παχωμιακός μοναχισμός*, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1992, σ. 42.

³⁷ Γ. Μαντζαρίδης, *Κοινωνιολογία*, ό. αν., σ.97.

ίδιο αιώνα εμφανίστηκε ο μοναχισμός και στην Κωνσταντινούπολη με την ίδρυση των Ακοιμήτων και την Μονή Στουδίου³⁸.

Η εμφάνιση του μοναχισμού στον ελλαδικό χώρο δεν εντοπίζεται συγκεκριμένα σε κάποιο χρονικό σημείο. Ο λόγος είναι γιατί δεν γνωρίζουμε ακριβώς το πότε εμφανίστηκε στην Ελλάδα ο μοναχισμός. Φυσικά υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες που θέλουν στα τέλη του 4^{ου} αιώνα να λειτουργεί η Μονή Καισαριανής στον Υμηττό, ενώ λίγο αργότερα τον 5^ο αιώνα μαρτυρείται η ύπαρξη γυναικείου μοναστηριού στην περιοχή των Μεγάρων³⁹.

Στο τέλος της εικονομαχικής έριδας (726-842μ.Χ.) έχουμε την πρώτη ανέγερση μοναστηριακού συγκροτήματος στην Ελλάδα και συγκεκριμένα την Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα που χρίστηκε τον 9^ο αιώνα.⁴¹ Την περίοδο που αυτοκράτορας ήταν ο Θεόφιλος (829-842) ιδρύθηκε η Ιερά Μονή Παναγίας Προυσού στην Ευρυτανία⁴⁰.

Την ίδια σχεδόν περίοδο εμφανίστηκε και ο μοναχισμός στην περιοχή του Αγίου Όρους, με τον Άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη να ιδρύει την Μονή Μεγίστης Λαύρας το 936 μ.Χ.⁴¹. Η παραπάνω Λαύρα δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει αν ο Άγιος Αθανάσιος δεν είχε την οικονομική και ηθική ενίσχυση του Νικηφόρου Φωκά⁴². Ενώ στο Άγιο Όρος εμφανίζεται ο Ορθόδοξος μοναχισμός, την ίδια στιγμή στην Κρήτη αναλαμβάνει ο Άγιος Νίκων ο «Μετανοείτε» να επανευαγγελιστεί το νησί⁴³. Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε το γεγονός πως σε διάφορα μέρη της Ελλάδας ξεκίνησαν να εμφανίζονται

³⁸ Α. Μουλαρά, *Τα μοναστήρια της Βοιωτίας. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Λειβαδειά 2017, σ.17.

³⁹ Α. Μουλαρά, *Τα μοναστήρια της Βοιωτίας. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Λειβαδειά 2017, σ.17.

⁴⁰ Α. Μουλαρά, *Τα μοναστήρια της Βοιωτίας. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Λειβαδειά 2017, σ.17.

⁴¹ Α. Μουλαρά, *Τα μοναστήρια της Βοιωτίας. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Λειβαδειά 2017, σ.18.

⁴² Μακαρίου Σιμωνοπετρίτου, *Νέος Συναξαριστής της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, τομ. 11^{ος}, εκδ. Ινδικτος, Θεσσαλονίκη 2007, σ.59.

⁴³ Π.Χρήσου, *Άγιον όρος*, εκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Μελετών, Θεσσαλονίκη 1970. σ.10.

μοναστήρια. Έτσι, στην Πάτμο έχουμε τον Όσιο Χριστόδουλο με την ίδρυση της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, στη Βοιωτία έχουμε τον Όσιο Λουκά και πολλούς άλλους σε όλη την ελληνική επικράτεια⁴⁴.

Παρόλα τα προβλήματα που συνάντησε μέσα στην ιστορία ο μοναχισμός του Αγίου Όρους, από τον 14^ο αιώνα ξεκίνησε και πάλι η άνθηση του αγιορείτικου μοναχισμού με την παρουσία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά.

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε την ιστορική εξέλιξη του μοναχισμού μέσα στη ζωή της Εκκλησίας και ιδιαίτερα την παρουσία μοναστηριακών συγκροτημάτων μέσα στον Ελλαδικό χώρο.

⁴⁴ Α. Μουλαρά, *Τα μοναστήρια της Βοιωτίας. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Λειβαδειά 2017, σ.19.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΥΛΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ

2.1 Η παιδεία και η γλώσσα κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας

Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) και την κυριαρχία των Οθωμανών στην περιοχή, εκτός από την σκλαβιά των Ελλήνων ξεκινά και μια περίοδος πνευματικής ένδειας. Η παιδεία και η εκπαίδευση ήταν σχεδόν ανύπαρκτη λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν στο Γένος⁴⁵. Την ίδια περίοδο το Γένος χάνει τη δυνατότητα πνευματικής άνθησης εξαιτίας της μετανάστευσης των διανοούμενων του Βυζαντίου στη Δύση με την οποία μετανάστευση ξεκίνησε η Ευρωπαϊκή Αναγέννηση⁴⁶.

Αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης ο Μωάμεθ Β' ο Πορθητής θέλησε «επιτρέψει την εκλογήν και χειροτονίαν πατριάρχου, εις τον οποίον θα παρεχώρει σημαντικές προνομίας»⁴⁷. Για το λόγο αυτό συγκλήθηκε και Σύνοδος κατά την οποία επιλέχθηκε ως πρώτος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως π Γεννάδιος Σχολάριος, αν και ήταν σκλάβος στην Ανδριανούπολη. Ο Γεννάδιος ανέβηκε ως Πατριάρχης στις 6 Ιανουαρίου 1454, μετά από

⁴⁵ Γ. Καδινοπούλου, *Η Πατριαρχική σχολή Κωνσταντινουπόλεως 1663-1691: Σχολή Μανολάκη: Οργάνωση, Διοίκηση, Διδασκαλία, Πρόγραμμα Σπουδών*, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 15: «Σε όλη την Ελλάδα δεν υπάρχουν εκπαιδευτήρια. Δεν υπάρχουν επίσης ακαδημίες και δημόσιοι καθηγητές, παρά μόνο «κοινά» σχολεία (schduetriviales), όπου τα παιδιά μαθαίνουν να διαβάζουν το Ωρολόγιο, την Ωκτάηχο, το Ψαλτήριο και άλλα λειτουργικά βιβλία. Ελάχιστοι όμως είναι οι ιερείς και οι μοναχοί που τα κατανοούν.....Οι ιερείς εισπράττουν από τους μαθητές των μικρό βοήθημα». Θυμίζω το εκπαιδευτήριο για παράδειγμα της Δημητσάνας αλλά και άλλα με αίθουσες χημείας όπως στην Μυτιλήνη στην Χίο (με τη περιφέρημη βιβλιοθήκη της) των Κυδωνιών, της Σμύρνης. Θυμίζω τα σχολεία των Ιωαννίνων (π.χ. του Ζώη Καπλάνη) ή στα Αμπελάκια καλύτερα και από τα σημερινά με τα προηγμένα εργαστήρια αλλά και με θεατρικές παραστάσεις (η δεύτερη γλώσσα είναι τα Γερμανικά λόγω εμπορίου).

⁴⁶ Ε. Αλεξιάδου & Μ. Ιμαμ, *Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα και την Τουρκία από τον 19^ο αιώνα μέχρι και σήμερα – Μια συγκριτική μελέτη*, Αλεξανδρούπολη 2011, σ. 7.

⁴⁷ Θ. Ζήση, «Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος-συγγράμματα-διδασκαλία», Πατριαρχικών Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Ανάλεκτα Βλατάδων 30, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 199

Σύνοδο που έγινε στην Κωνσταντινούπολη και παραχωρήθηκε ο ναός των Αγίων Αποστόλων, για να μπορεί εκεί ο νέος Πατριάρχης να ασκεί τα καθήκοντά του. Η επιλογή του Γεννάδιου δεν ήταν τυχαία από τον Μωάμεθ μιας και ο ίδιος θέλησε να τιμήσει τον Σχολάριο για την ανθενωτική στάση του⁴⁸. Ο Μωάμεθ εκτός από την εκλογή του Γενναδίου φρόντισε ώστε να του παραχωρήσει προνόμια όπως να είναι αφορολόγητος, αναίτητος, αδιάσειστος και πολλά άλλα, ώστε με αυτά να μπορεί να διοικεί τους Ορθόδοξους⁴⁹. Από την έρευνα δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί αν τα προνόμια αυτά δόθηκαν στον Πατριάρχη προφορικά ή γραπτά με μπεράτι. Μέσα στα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στον Πατριάρχη ήταν και η εξουσία που είχε ο ίδιος στους Ορθόδοξους λαούς των Σέρβων, των Βουλγάρων, των Αλβανών και των Ελλήνων. Ο Μωάμεθ θέλησε με αυτό τον τρόπο να ενσωματώσει όλους τους Ορθόδοξους λαούς κάτω από τη διοίκηση του Πατριαρχείου, ώστε να μπορούν οι Τούρκοι να ελέγχουν με ευκολία τους χριστιανικούς λαούς⁵⁰.

Η Οθωμανική αυτοκρατορία χωρίζονταν σε θρησκευτικές κοινότητες με τον όρο μιλέτια. Ο διαχωρισμός αυτός που εμφανίστηκε από τον 15^ο αιώνα και μετά δεν όριζε την εθνική ταυτότητα αλλά τη θρησκευτική κοινότητα των υπόδουλων⁵¹. Ο θρησκευτικό ηγέτης σε κάθε μιλέτι ορίζονταν από τον ίδιο τον Σουλτάνο και διοικούσε ελεύθερα την κάθε θρησκευτική κοινότητα. Ταυτόχρονα με το παραπάνω σύστημα διασώθηκε και η γλώσσα της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης.

Παρά τις διοικητικές ρυθμίσεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η δοκιμασία του Γένους απείλησε την ελληνική παιδεία και σκέψη σε τέτοιο σημείο ώστε

⁴⁸ Ε. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 1996, σ. 46

⁴⁹ Ε. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, σ. 45

⁵⁰ Ιω. Μελισσειδίδη, *"Η Επιβίωση, Οδοιπορικό σε χρόνους μετά την Άλωση της Βασιλεύουσας (1453-1605 περίπου)"*, επιμ. Πουλχερία Ζαβολέα Μελισσειδίδη, 1η έκδ., Εκδόσεις Βεργίνα, Αθήνα 2010, σ. 21-30

⁵¹ D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922. New Approaches to European History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, pp 175-176.

να γίνεται λόγος για εθνολογική αλλοίωση⁵². Οι Τούρκοι ποτέ δεν είχαν δει θετικά την λειτουργία σχολείων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, γι' αυτό και πάντοτε διέκοπταν τη λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που λειτουργούσαν εκείνη την εποχή⁵³. Το αποτέλεσμα ήταν η παιδεία ακόμα και των ιερέων και των μοναχών να περιορίζεται ολοένα και περισσότερο⁵⁴. Βέβαια, η κατάσταση δεν ήταν ίδια σε όλο τον υπόδουλο ελληνικό χώρο⁵⁵.

2.2 Αιτίες παρακμής της παιδείας των υπόδουλων Ελλήνων

Η περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας οδήγησε στο να βρεθεί η παιδεία των υπόδουλων Ελλήνων σε κατάσταση πνευματικής παρακμής⁵⁶. Οι λόγοι που οδήγησαν στην έλλειψη παιδείας ήταν οι εξής:

1. Η πνευματική παρακμή οφείλονταν στο φαινόμενο πως οι πνευματικοί άνδρες της εποχής άρχισαν να εγκαταλείπουν την Ανατολή και να καταφεύγουν στη Δύση παίρνοντας μαζί και τα βιβλία τους⁵⁷. Αυτό γινόταν ώστε οι ίδιοι να σωθούν από τη δουλεία και στη συνέχεια να μπορέσουν από τη

⁵² Χ. Κρικώνη, «Η συμβολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην διατήρηση-αφύπνιση της Εθνικής Ελληνικής συνειδήσεως και στη διαμόρφωση του Ελληνικού έθνους», στο *Ορθόδοξη Εκκλησία και διαφύλαξη της Εθνικής Ταυτότητας-Νεομάρτυρες, Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός-Επαναστατικά κινήματα*, εκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2014, σ. 24.

⁵³ St. Runcinman, «Ρουμ. Μιλέτι. Οι Ορθόδοξες κοινότητες υπό τους Οθωμανούς σουλτάνους», σ. 23.

⁵⁴ Α. Διαμαντής, *Η εκπαίδευση κατά την πρώιμη πρώιμη Τουρκοκρατία και το ζήτημα των εκκλησιαστικών προνομίων στο Παιδεία και Εθνική Συνείδηση στον Ελληνικό κόσμο (Από την Άλωση μέχρι τις παραμονές της Επανάστασης του 1821)*, Αθήνα 30-31 Μαρτίου 2021, σ. 60: «Η παιδεία του κλήρου ήταν λίαν μικρά, περιοριζόμενη συνήθως εις τας γνώσεις του αναγιγνώσκειν και του γράφειν. Μη υπάρχοντων σχολείων προς μόρφωσαν του κλήρου η προπαρασκευής εις το του κληρικού στάδιο ήταν μόνο πρακτική».

⁵⁵ Α. Γιαννικόπουλος, *Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2001, σ. 11-12.

⁵⁶ Γ. Πατρινέλη, *Ο Ελληνισμός κατά την Πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1669)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 155.

⁵⁷ Ε. Παπανούτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, τόμ. Α', Αθήνα 1959, σ. 12-13: «Οι εκλεκτότεροι άνθρωποι του πνεύματος και πριν και ύστερα από την Άλωση, μεταναστεύουν στη Δυτική Ευρώπη και χάνονται για τον Ελληνισμό, για τη Γραμματεία του και την παιδεία του. Και από το άλλο μέρος σκοτάδι απαιδευσίας πλακώνει τους χρόνους εκείνους το σκλαβωμένο Έθνος και η πνευματική παραγωγή είναι όχι αξιόλογη».

Δύση να στηρίξουν τις προσπάθειες των υπόδουλων για ελευθερία⁵⁸. Οι λόγιοι της εποχής εγκατέλειπαν την Οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα και οδηγούνταν στη Δύση με την ελπίδα πως εκεί θα μπορούσαν να καλλιεργήσουν ελεύθερα τα γράμματα και την παιδεία (πχ Πλήθων Γεμιστός, Βησσαρίων κ.α.)⁵⁹. Η παραπάνω φυγή των λογίων της Ελλάδας στην Ιταλία οδήγησε σταδιακά σε μια πνευματική αναγέννηση της Ιταλίας ώστε με τον καιρό ο Ιταλικός χώρος είχε αναδειχθεί σε περιοχή στην οποία μπορούσαν να καλλιεργηθούν τα γράμματα⁶⁰.

2. Οι καταστροφές μεγάλων οργανωμένων πόλεων, στις οποίες θα μπορούσε να παραχθεί εκπαιδευτικό έργο, οδηγούσε στη σταδιακή πνευματική φτώχεια των υπόδουλων Ελλήνων. Όσο καταστρέφονταν βιβλιοθήκες και χάνονταν οικονομικοί πόροι, τόσο τα πράγματα δυσκόλευαν για τους Έλληνες που επιθυμούσαν την εθνική τους ανεξαρτησία και τη συνέχιση της πολιτιστικής τους κληρονομιάς. Η καταστροφή αυτή είχε ως άμεση συνέπεια την οικονομική υποβάθμιση των Ελλήνων⁶¹ με αποτέλεσμα να χαθούν οι εύπορες τάξεις οι οποίες είχαν τη δυνατότητα να βοηθήσουν οικονομικά την ίδρυση σχολείων⁶². Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης και για 100 χρόνια μετά δε λειτουργούσαν σχολεία στην Ελληνική επικράτεια με μοναδική εξαίρεση αυτή της Πατριαρχικής Σχολής. Η παραπάνω εικόνα ξεκινά να ανατρέπεται μόλις τον 17^ο αιώνα με την άνοδο της οικονομίας και την πρόθεση

⁵⁸ Δ. Κοκκίνου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, εκδ. Μέλισσα, τομ. Α', Αθήνα 1974, σ. 20-Henderson P, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830): Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, μτφρ Φ.Κ. Βώρος, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 11.

⁵⁹ Γ. Ζαχαρόπουλος, *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, τ. Α, εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1983, σ.37.

⁶⁰ Γ. Καδινοπούλου, *Η Πατριαρχική Σχολή*, ό. αν., σ. 21: «Έτσι οι φυγάδες, καθώς διασκορπίστηκαν στις χώρες της Δύσεως, έγιναν οι φορείς του ελληνικού πνεύματος και οι πρόδρομοι του κοσμοπολίτικου ιδεώδους. Στην ευρωπαϊκή συνείδηση το Βυζάντιο, προσέφερε στη Δύση με το θάνατό του τα ανθρωπιστικά εκείνα στοιχεία που διαμόρφωσαν τα κύρια χαρακτηριστικά του νεώτερου κόσμου».

⁶¹ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, ό. αν., σ. 133.

⁶² Χ. Καρανάσιος, *Η Εκπαίδευση, Ιστορία των Ελλήνων*, τομ. 10, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821*, ό. αν., σ. 450.

κάποιων εύπορων Ελλήνων να παράσχουν οικονομική βοήθεια στην Εκκλησία που επιθυμούσε να λειτουργεί σχολεία⁶³.

3. Η κατάσταση χειροτέρευσε με την εθνολογική αλλοίωση του πληθυσμού. Οι Τούρκοι φρόντιζαν να μετακινούν πληθυσμούς ώστε με αυτόν τον τρόπο να αλλοιώνεται η σύσταση του τοπικού πληθυσμού, γεγονός που απειλούσε την ταυτότητα του Γένους⁶⁴.

4. Οι απαγορεύσεις των Τούρκων για εκπαίδευση των Ελλήνων και ο διωγμός των δασκάλων και των σχολείων ήταν ένα ακόμα στοιχείο που εμπόδιζε την ανάπτυξη της παιδείας στους υπόδουλους Έλληνες. Αν και δεν είχαμε επίσημη απαγόρευση από το Σουλτάνο για την εκπαίδευση των υπόδουλων, σε πολλές περιοχές της Ελλάδας οι τοπικές αρχές θεωρούσαν ως απειλή την λειτουργία σχολείων και γι' αυτό φρόντιζαν να απαγορεύσουν έμμεσα ή άμεσα την λειτουργία τους και με την ανοχή του Σουλτάνου⁶⁵. Ακόμα και μετά την υπογραφή του Χάτι Χουμαγιούν, η παιδεία βρισκόταν κάτω από την αυστηρή επιτήρηση των Οθωμανών υπό τον φόβο της αντί οθωμανικής διδασκαλίας⁶⁶. Γι' αυτό και επιθυμούσαν να μην λειτουργούν σχολεία και να μην καλλιεργείται η παιδεία του Γένους ώστε να αφήσουν τους Έλληνες «...πάντοτε άγραμμάτους και τυφλούς δια να λησμονήσωσι την έλευθερίαν,

⁶³ Γ. Πατρινέλης, «Από την Άλωση ως της απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας», εκδ. εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σ. 368· Βλ. και Κηρύκος Κ., *Η συμβολή της Αθωνιάδας στην Παιδεία και την Αφύπνιση του Γένους (1749-1821)*, εκδόσεις; Διδακτορική διατριβή Θεσσαλονίκη 2015, σ. 8.

⁶⁴ Γ. Καδινοπούλου, *Η Πατριαρχική Σχολή*, ό. αν., σ. 18.

⁶⁵ Κ. Βοβολινης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα*, σ. 84: «...Ἐὰν ὅθεν ἡ τάξις τῶν αὐθαιρέτων καὶ ἀτάκτων θελήσῃ νὰ ἐπέμβῃ καὶ παρακωλύσῃ τούτους (τοὺς χριστιανούς), λέγουσα ὅτι σεῖς ἀναγινώσκετε εἰς τὴν κατοικίαν σας Παλαιὰν καὶ Καινὴν Διαθήκην, ὑψηλοφώνως, ἐκτελεῖτε τὰ ἀχρεῖα θρησκευτικὰ καθήκοντά σας, ὅτι κρατεῖτε ράβδους εἰς τὰς χεῖρας σας κλπ., ἵνα διὰ τούτων ἐξυβρίζετε τὸν Ὑψιστὸν (πάντα δὲ ταῦτα μὲ σκοπὸν λήψεως χρημάτων ὑπὸ τὸ πρόσχημα προστίμου), διατάσσομέν σε, ὦ Καδῆ, τῆς Ἐπαρχίας Μαγνησίας ὅπως, ἅμα τῇ λήψει τῆς σεπτῆς μου ταύτης διαταγῆς..... ἐνεργῆς συμφώνως πρὸς αὐτήν..... Παρεμποδίσατε τὰς τυχόν ἐπεμβάσεις καὶ αὐθαιρεσίας τῶν ἐξουσιᾶν ἐχόντων κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων τῶν Ρωμηῶν, τὰ ὅποια δέοντ' ἀτελῶνται πάντοτε χαμηλῇ τῇ φωνῇ».

⁶⁶ S. Runcinman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, τ. Β', μτφρ. Αγγλικά από ποια γλώσσα Κ. Παπαροδού, εκδ. Μπεργάδη, Αθήνα 1979, σ. 412.

τὴν καταγωγὴν, τὴν ἐθνικότητα καὶ τὴν ἱστορίαν των, διὰ νὰ μὴ γνωρίζωσι τὴν θρησκείαν τῶν καὶ μὴ μάθωσι ποτὲ τι συμβαίνει εἰς τὸν κόσμον...»⁶⁷.

⁶⁷ Γ. Καδινούλου, *Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολή*, ὁ. ἀν. σ. 15.

Είναι γεγονός πως ο Οθωμανικός λαός αντιμετώπισε τη δυνατότητα λειτουργίας σχολείων με σκεπτικισμό και εχθρότητα. Αυτό δικαιολογούταν διότι οι Οθωμανοί δεν επιθυμούσαν την παραχώρηση ελευθεριών και δικαιωμάτων στους Έλληνες, ιδιαίτερος όταν αυτά τα δικαιώματα σχετίζονταν με την πνευματική ανάπτυξη των υπόδουλων που θα μπορούσε να οδηγήσει τους Έλληνες στην απαίτηση της ελευθερίας τους. Άλλωστε, ένας λαός που γνωρίζει ιστορία και έχει παιδεία μπορεί να διεκδικήσει την απελευθέρωσή του από κάθε δυνάστη⁶⁸.

Βέβαια, στην ύπαιθρο οι καταστάσεις ήταν απογοητευτικές. Η μακραίωνη Οθωμανοκρατία οδήγησε τους Έλληνες στην απώλεια του προσανατολισμού τους. Μάλιστα, η βαρβαρότητα και η αγραμματοσύνη των υπόδουλων Ελλήνων, συνδυασμένες με την απουσία πνευματικών ανθρώπων, οι οποίοι μπορούσαν να καλλιεργήσουν την παιδεία και να κρατήσουν ζωντανή την ελπίδα της ελευθερίας, δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις αφελληνισμού της περιοχής⁶⁹. Όπου υπερερούσε το μουσουλμανικό στοιχείο, υπήρχε μηδενική ανοχή απέναντι στη χρήση της Ελληνικής γλώσσας από τους υπόδουλους.

Αν και η παραπάνω κατάσταση ήταν δυσοίωνη για τη συνέχιση του Ελληνικού έθνους, οι Έλληνες προσπαθούσαν να περισώσουν την ταυτότητά τους μέσα από την παρουσία των ακριτικών και κλέφτικων τραγουδιών. Την ίδια στιγμή οι αναφορές σε διηγήσεις και παραδόσεις βοηθούσαν να βρεθούν εκείνες οι αλληγορίες που θα μπορούσαν να βοηθήσουν το λαό στην αναπτέρωση του ηθικού και την αναζήτηση της ελευθερίας.

Η αμάθεια των ραγιάδων δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της Τουρκοκρατίας αλλά και της κυριαρχίας των Βενετών σε πολλές περιοχές της Ελλάδας. Χαρακτηριστικά, όπου υπήρχε Βενετική κατοχή ο πολιτισμός και η παιδεία δεν

⁶⁸ Κ. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περι της Αυτονομίας της Ελλάδος Πολέμου των Κρητών*, εν Αθήναις 1859, σ. 1-2.

⁶⁹ Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, εκδ. Ι.Μ. Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1968, σ. 17: «Στα χωριά και την ύπαιθρο επικρατούσαν ακατανόμαστη βαρβαρότητα κι αγραμματοσύνη...ούτε παπά ούτε καλόγερο έβλεπε κανείς στα χωριά όχι να κηρύξει αλλά ούτε και για να εμφανιστεί, όπως τονώσει το φρόνημα».

βρήκαν καμία προστασία, αλλά αντιθέτως εκδιώχθηκαν όλα τα στοιχεία εκείνα που αποτελούσαν εθνολογικά στοιχεία⁷⁰.

Οι συνθήκες ξεκίνησαν να αλλάζουν στην Ευρώπη με την παρουσία του Διαφωτισμού που εμφανίστηκε στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Με το παραπάνω πνευματικό κίνημα ξεκίνησαν να διαδίδονται οι επιστήμες ενώ τέθηκαν υπό συζήτηση όλες οι παραδοσιακές αντιλήψεις⁷¹. Στόχος ήταν ο άνθρωπος να μπορέσει να απελευθερωθεί από τις προλήψεις και να επικρατήσει ο ορθός λόγος⁷². Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός ήρθε και στον ελληνικό χώρο στα μέσα του 18^{ου} αιώνα για να επηρεάσει την παιδεία του Γένους. Οι διαφωτιστές και διδάσκαλοι του Γένους, αφουγκραζόμενοι τις ανάγκες των Ελλήνων, αγωνίστηκαν να ενισχύσουν και να αναζωπυρώσουν το εθνικό φρόνημα με ενδιαφέρον για την παιδεία⁷³. Γι' αυτό και οι ίδιοι φροντίζουν να διατυπώσουν τις ιδέες τους πάνω σε ζητήματα που απασχολούσαν τους υπόδουλους της εποχής⁷⁴. Χαρακτηριστικά παραδείγματα Ελλήνων Διαφωτιστών που βοήθησαν το Γένος είναι ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Θεόφιλος Καΐρης κ.α.⁷⁵. Ιδιαίτερη σημαντική είναι η προσφορά των Φαναριωτών που μεταφέρουν το πνεύμα της δυτικής παιδείας μέσα στον Ελλαδικό χώρο. Με αυτό τον τρόπο δημιουργούν τις συνθήκες εκείνες ώστε η επανάσταση του 1821 να βρει και ιδεολογικό υπόβαθρο⁷⁶.

⁷⁰ Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. ΤΥΜΦΡΗΣΤΟΣ, Αθήνα 1972, σ. 205.

⁷¹ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία – Το «Γένος των Ορθοδόξων» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα 1998, σ. 150.

⁷² Κ. Κήρυκος, *Η συμβολή της Αθωνιάδας στην Παιδεία και την Αφύπνιση του Γένους (1749-1821)*, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 23.

⁷³ Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία*, σ. 77.

⁷⁴ Κ. Νιχωρίτης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι επιδράσεις της Πνευματικής Παράδοσης του Αγίου όρους στο Βίο και τον Πολιτισμό των Σλάβων*, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκης 2013, σ.153.

⁷⁵ Κ. Νιχωρίτης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ.155-156.

⁷⁶ Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003, σ. 131.

Με την έναρξη της επανάστασης του 1821, την παιδεία του Γένους την αναλαμβάνει επίσημα η ηγεσία του Γένους μέσα από την έγκριση του οργανισμού “Νομική Διάταξη Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος” στις 20 Νοεμβρίου 1821⁷⁷.

2.3 Η θρησκευτική εικόνα των υπόδουλων Ελλήνων

Η Ορθόδοξη Χριστιανική παράδοση αποτελούσε πάντοτε στοιχείο ενότητας για του Έλληνες. Αν και το Γένος βρισκόταν κάτω από την κυριαρχία των Οθωμανών, οι Έλληνες δεν έχασαν σε μεγάλο βαθμό τις θρησκευτικές παραδόσεις τους. Ερευνώντας την περίοδο της Τουρκοκρατίας διαπιστώνουμε πως οι Έλληνες διατηρούσαν την ελπίδα τους προς τον Θεό και την εξέφραζαν μέσα από προσευχές και δοξολογίες⁷⁸.

Η συμμετοχή στο μυστήριο της Θείας Λειτουργίας δεν είχε λησμονηθεί, αλλά αντιθέτως συχνά οι Έλληνες προσέφευγαν σε αυτό για να ενδυναμωθούν στον αγώνα τους. Με αυτό τον τρόπο οι υπόδουλοι δεν έχαναν την επαφή τους με τις πολιτιστικές και θρησκευτικές ρίζες. Ο λόγος είναι γιατί μέσα από την τέλεση της Θείας Λειτουργίας μπορούσαν και διατηρούσαν την επαφή τους τόσο με τη γλώσσα όσο και τα έθιμα ως στοιχείο πολιτιστικής ταυτότητας, ενώ ταυτόχρονα η συμμετοχή στη σύναξη της Εκκλησιαστικής κοινότητας τους διατηρούσε ενωμένους με την ορθόδοξη παράδοση και ζωή. Βέβαια, η περίοδος της Οθωμανοκρατίας βοήθησε στο να ατονήσουν οι θρησκευτικές παραδόσεις. Την παραπάνω

⁷⁷ Γ. Δημακόπουλος, *Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνική Επανάστασιν 1821-1827*, Αθήνα 1966, σ. 15.

⁷⁸ Α. Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από τους έτους 1715, και λήγουσα το 1837, διηρημένη εις τόμους τέσσαρας*, Αθήνα 1839, τομ. 2, σ. 21:

«Οι εις τας κώμας και χωρία διαμένοντες Έλληνες από σέβας και την προς τον Ύψιστον Θεόν ευλάβειαν κινούμενοι είχαν παραλάβει τοιαύτην συνήθειαν απ' αρχής της επαναστάσεως, ώστε όπου και οποιαδήποτε μάχη συνεκροτείτο μεταξύ Οθωμανών και Ελλήνων, οι μεν άνδρες αφίνοντες κάθε εργασίαν μετά των ιερέων των τε εις τας κώμας και των εις το στρατόπεδον ψαλλόντων παρακλήσεις το πρωί και την εσπέραν, προσηύχοντο υπέρ ενισχύεως των Ελλήνων αι δε γυναίκες ρίπτουσι ευθύς τας ηλακάτας εκ των χειρών των και χωρίς να εργάζονται καμμίαν, προσήυχοντο επικαλούμεναι τον Ύψιστον δια να ενισχύη τους Έλληνας κατά των εχθρών».

κατάσταση διέσωσαν πολλοί περιηγητές της εποχής που έζησαν κυρίως την επανάσταση του 1821⁷⁹.

Οι υπόδουλοι Έλληνες γνώριζαν καλά πως η διατήρηση των εθίμων θα τους βοηθούσε στην απόκτηση της εθνικής ελευθερίας που τόσο πολύ επιθυμούσαν. Γι' αυτό και σε αναφορές της εποχής φαίνεται η σταθερότητα στην τήρηση εξωτερικών θρησκευτικών τύπων που όμως βοηθούσαν το Γένος στην πορεία του μέσα στην ιστορία⁸⁰.

Επιπλέον, οι Έλληνες την περίοδο της Τουρκοκρατίας έπρεπε να αντιμετωπίσουν και το πρόβλημα των δυτικών επιδράσεων μέσα από τον προσηλυτισμό τόσο των καθολικών όσο και των προτεσταντών μισσιονάριων που δραστηριοποιούνταν στον Ελλαδικό χώρο⁸¹. Το φαινόμενο εντείνονταν από τις δεισιδαιμονίες και την άγνοια των αμόρφωτων πολιτών⁸². Την παραπάνω εικόνα την επιτείνουν φυσικά και οι συνθήκες της υποδούλωσης που οδήγησαν στην παρουσία χαρακτηριστικών όπως το ψέμα, η υποκρισία, η κολακεία των ισχυρών⁸³ που δεν ήταν καθόλου κολακευτικά για τους Έλληνες⁸⁴.

Σε πολλά μέρη της επαρχίας η ανάγνωση του Ευαγγελίου είχε σταματήσει⁸⁵. Ο τρόμος της σκλαβιάς εμπόδιζε τους Έλληνες να ασκήσουν ελεύθερα τα

⁷⁹ Θ. Σταματόπουλος, *Οι σχέσεις του Υπόδουλου Ελληνικού Γένους με την Ορθόδοξη Εκκλησία την περίοδο της Οθωμανοκρατίας*, Πάτρα 2018, σ. 57.

⁸⁰ Γ. Α. Κ. Υπουργ. *Εσωτερικών*, 33/22 Οκτωβρίου 1827 : «περικαλοῦν προς τούτοις να διατάξη εις την ιδίαν διαταγήν της (η αστυνομική Αρχή), όπου ὄλας τὰς Κυριακάς και ἐπισήμους ἑορτάς τοῦ ἑνιαυτοῦ, ὡς Χριστιανοὶ Ορθόδοξοι, όπου εἴμεθα, να φυλάττωμεν μίαν εὐταξίαν, δηλαδή να μην ἀνοίγωνται τὰ μαγαζιά και ἄς μᾶς λείπει αὐτάς τὰς ἡμέρας το νεγκότζιον και οὕτω και ἡμᾶς ὁ Θεός θέλει μᾶς ὀδηγήσει εἰς το καλόν και εἰς την φιλογένειάν Σας θέλει δώσει μισθόν οὐράνιον».

⁸¹ Πληροφορίες για θέμα συναντάμαι κυρίως στη διατριβή του Γ. Μεταλληνού, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την Νεοελληνικήν κατά τον 19' αι*, Αθήνα 1977.

⁸² Μ. Μαμασούλα, *Παιδεία και Γλώσσα*, σ. 24.

⁸³ Μ. Γκιόλια, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. ΤΥΜΦΡΗΣΤΟΣ, σ. 117.

⁸⁴ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 43: «τρέμει εμπρός στον κατακτητή, που τον κολακεύει και είναι πρόθυμος να του φανεί χρήσιμος με κάθε τρόπο, αρκεί να του αποσπάσει την υψηλή του εύνοια».

⁸⁵ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 172.

θρησκευτικά καθήκοντά τους, κάτι που τους απομάκρυνε από τις ρίζες της ορθόδοξης παράδοσης⁸⁶.

Η παραπάνω κατάσταση γινόταν όλο και πιο δύσκολη και από το γεγονός πως οι Τούρκοι σε πολλές περιοχές είχαν μετατρέψει τους ιερούς ναούς σε τζαμιά, ενώ απαγόρευαν ακόμα και την ανακαίνιση των ιερών ναών⁸⁷. Οι Τούρκοι δεν επέτρεπαν την ανέγερση καινούργιων ιερών ναών, ενώ κατεδάφιζαν τους ήδη υπάρχοντες όταν αυτοί βρισκόνταν κοντά σε μουσουλμανικούς χώρους. Οι Τούρκοι «...απαιτούσαν να μετατραπούν οι περισσότεροι χριστιανικοί ναοί σε τζαμιά...μόνο 3 από τους ναούς της πάλαι ποτέ Βασιλεύουσας διατηρηθήκαν»⁸⁸. Τα πράγματα εξελίσσονταν άλλοτε προς το θετικό και άλλοτε προς το χειρότερο αναλόγως με τις καταστάσεις και τους εκάστοτε Σουλτάνους.

Οι Έλληνες βίωσαν τη δύσκολη κατάσταση της κατάργησης των θρησκευτικών ελευθεριών με τους διωγμούς του Σελήμ Α' (1520) και Μουράτ Γ' (1577) που είχαν ως αποτέλεσμα: «κατ' ανωτέραν διαταγήν να κατεδαφιστούν, ηναγκάσθησαν δε οι Χριστιανοί να ανεγείρωσι νέας ξύλινας. Περί το έτος 1600 αφήρεσαν πάλιν οι Οθωμανοί πάσας τας λαμπράς εκκλησίας και έχουσας θόλον, επιτρέψαντες τους Χριστιανούς να κτίζωσι μόνον χθαμαλούς και προσγείους ναούς. Από δε του 1730 μήδενα διορθώσι τας εκκλησίας ηδύναντο...αλλ ουδέ τους πέριξ αυτών οικίσκους των κληρικών ηδύναντο οι Χριστιανοί να επιδιορθώσασιν. Οι Οθωμανοί ηρεύνων τας εκκλησίας επιμελώς, και, αν ηύρισκον έστω και ήλον ένα η κέραμον κατεδίωκαν τους Χριστιανούς η διέτασσον την κατεδάφισην»⁸⁹.

Αν και ο Μωάμεθ Β' ο Πορθητής είχε παραχωρήσει ελευθερία στη θρησκευτική συνείδηση των υπόδουλων, τα θρησκευτικά δικαιώματα των Ελλήνων

⁸⁶ Μ. Μαμασούλα, *Παιδεία και Γλώσσα*, σ. 26.

⁸⁷ Χ. Παπαδόπουλος., *Η ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, έκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 1954, σ. 141, 148.

⁸⁸ G. Podskalsky, *Η Ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, μτφρ. Π. Γ. Μεταλληνός, MIET, Αθήνα 2005, σ. 29-35.

⁸⁹ Α. Διαμαντή, *Η εκπαίδευση κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία και το ζήτημα των εκκλησιαστικών προνομίων στο Παιδεία και Εθνική Συνείδηση στον Ελληνικό κόσμο (Από την Άλωση μέχρι τις παραμονές της Επανάστασης του 1821)*, Αθήνα 30-31 Μαρτίου 2021, σ.57.

βρίσκονταν πάντοτε κάτω από τη διάθεση του τοπικού άρχοντα ή του εκάστοτε Σουλτάνου⁹⁰. Τα πράγματα ξεκίνησαν να αλλάζουν μόνον μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζη το 1774 κατά την οποία απεδόθησαν σταδιακά ορισμένες θρησκευτικές ελευθερίες στους υπόδουλους Έλληνες. Συνεπώς, με την πάροδο των ετών ξεκίνησε να αμβλύνεται το θρησκευτικό αίσθημα των ανθρώπων και να εξασθενεί ταυτόχρονα η εθνική ταυτότητα⁹¹.

Την άσχημη θρησκευτική κατάσταση των υπόδουλων την έκανε χειρότερη και η ζωή των ιερέων της εποχής. Η εξαγορά εκκλησιαστικών θέσεων και χειροτονιών αποτελούσαν σημεία τα οποία δυσκόλευαν τη σχέση των Ελλήνων με τη θρησκεία, μιας και δεν συμφωνούσαν οι πιστοί Έλληνες με τις συνεχείς αλλαγές⁹².

2.4 Οι εξωμοσίες και οι εξισλαμισμοί των Ελλήνων

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αδιαφορούσε για τη θρησκευτική ταυτότητα των υπόδουλων, Ελλήνων. Παρ' όλα αυτά, οι Έλληνες αναγκάζονταν από τις δυσμενείς συνθήκες ζωής και τα ιδιαίτερα προνόμια που απολάμβαναν οι Μουσουλμάνοι να καταφεύγουν στην εξωμοσία⁹³.

Οι εξισλαμισμοί αποτελούσαν μια συνήθη πρακτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που όμως δεν επιτρεπόταν για τους λαούς της Βίβλου, εφόσον αυτοί αναγνώριζαν την υπεροχή του Ισλάμ. Όμως, αποτελούσε μια πρακτική των Τούρκων με σκοπό οι Έλληνες να απωλέσουν τα οποιαδήποτε εθνολογικά χαρακτηριστικά που θα τους βοηθούσαν στην εθνική αφύπνιση εναντίον των κατακτητών. Μάλιστα, με αυτό τον τρόπο πολλές περιοχές είχαν απωλέσει τα εθνολογικά στοιχεία

⁹⁰ Κ. Αμάντος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων από τον ενδεκάτο αιώνα μέχρι του 1821*, Αθήναι 1955, σ. 123.

⁹¹ G. Finley, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας*, μτφρ Μ. Γαρίδης, σ. 173, 198

⁹² Γ. Πάστρας., *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και σύντομος σκιαγραφία Ευγενίου του Αιτωλού*, εκδ. Πολύζου-Τσανίκα, Αργίτιο 1950, σ. 13.

⁹³ Α. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική Ιστορία 1204- 1985*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 58-63.

τους⁹⁴. Επιπλέον, αποδυνάμωναν τους Ορθοδόξους και δημιουργούσαν την αίσθηση του ραγιά διατηρώντας τον φόβο.

Οι εξισλαμισμοί, ομαδικοί ή ατομικοί, ξεκίνησαν ήδη από τον Μουράτ Α' (1362-1389) και εντάθηκαν με την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453⁹⁵. Στην ιστορία έχει μείνει ο Σουλτάνος Σελίμ Α' που ήταν υπερασπιστής της άποψης του βίαιου εξισλαμισμού των λαών. Από το 1537 και μετά με την διαταγή του Σουλεϊμάν Α' ξεκίνησε πλέον η εφαρμογή των εξισλαμισμών ως μέτρο καταπίεσης των Ελλήνων⁹⁶.

Βέβαια, οι εξισλαμισμοί δεν γίνονταν πάντα με τη βία. Πολλές φορές οι Έλληνες αναγκάζονταν να δεχθούν το Ισλάμ, ώστε να αποφύγουν μια σειρά προβλημάτων όπως αυτό της φορολογίας⁹⁷. Η ανυπαρξία δυνατών πνευματικών βάσεων στους υπόδουλους οδηγούσε πολλούς στην εύκολη λύση της εξωμοσίας. Άλλωστε, η θρησκευτική ταυτότητα αποτελούσε εμπόδιο για τους Έλληνες, αν επιθυμούσαν να καταλάβουν ανώτατες διοικητικές θέσεις⁹⁸. Σύνηθες φαινόμενο αποτελούσε το ότι οι Χριστιανοί δέχονταν ή να γίνουν μουσουλμάνοι ή να γίνουν μάρτυρες. Γι' αυτό και την εποχή αυτή έγινε προσπάθεια από τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη (1749-1809) να παρουσιαστεί ο βίος των νεομαρτύρων, ώστε να αποκτήσουν οι Έλληνες ένα λαμπρό παράδειγμα⁹⁸.

Ο θεληματικός εξισλαμισμός ενισχύονταν πολλές φορές και από την πρακτική του παιδομαζώματος. Με το «ντεβσιρμέ» οι Οθωμανοί μπορούσαν να αποκόπτουν ένα παιδί από κάθε χριστιανική οικογένεια, να το ανατρέφουν ως μουσουλμάνο και με την κατάλληλη εκπαίδευση να το κάνουν γενίτσαρο

⁹⁴ Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. «ΤΥΜΦΡΗΣΤΟΣ», Αθήνα 1972, σ. 105.

⁹⁵ Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός*, σ. 41.

⁹⁶ Α. Βακαλόπουλος, *Παράγοντες Φθοράς του Ελληνισμού. Εξισλαμισμοί, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. 10, Αθήνα ά.χ., σ. 56-58: «Να σκεφθή κανείς ότι ουδέποτε από τηνεποχή του Νέ-ρωνος, του Δομετιανού και του Διοκλητιανού έχει υποστή ο Χριστιανισμός διωγμούς σκληρότερους από αυτούς που αντιμετωπίζει σήμερα η ανατολική Εκκλησία»

⁹⁷ Δ. Θεολόγου, *Η παιδαγωγική σκέψη και πράξη στις Διδαχές του αγίου Κοσμά του Αιτωλού (χριστιανοπαιδαγωγική θεώρηση)*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 44.

⁹⁸ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Δ', σ. 102

υπηρετώντας τον Οθωμανικό στρατό ή υπάλληλο του Σουλτάνου⁹⁹. Με αυτό τον τρόπο ο στρατός των Οθωμανών ανανεώνονταν και οι Τούρκοι απέφευγαν τη δημιουργία εστιών επανάστασης εναντίον τους¹⁰⁰. Το παιδομάζωμα πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο και τα παιδιά ανατρέφονταν ως Γενίτσαροι που έτρεφαν φθόνο για τους Έλληνες¹⁰¹.

Με το παιδομάζωμα οι Τούρκοι διάλεγαν τα εκλεκτότερα παιδιά των υπόδουλων ώστε με αυτό τον τρόπο να αποδυναμώνονται οι ελληνικές κοινότητες. Από αυτά γλύτωναν μόνο τα παντρεμένα, τα άρρωστα και τα αρραβωνιασμένα. Για την αποφυγή του παιδομαζώματος οι Έλληνες πολλές φορές δωροδοκούσαν τους υπαλλήλους που ήταν υπεύθυνοι για την πρακτική, ώστε με αυτό τον τρόπο να γλυτώνουν τα παιδιά τους. Δεν εξέλειπαν και οι περιπτώσεις εκείνες όπου οι γονείς αναγκάζονταν να κρύψουν ή να παραμορφώσουν τα παιδιά τους ώστε οι Τούρκοι να μην τα πάρουν μαζί τους¹⁰².

Βέβαια, οι κάτοικοι κάποιων περιοχών επαναστατούσαν σε τακτικά χρονικά διαστήματα, ώστε να αποφύγουν το παιδομάζωμα και να γλυτώσουν τα παιδιά τους¹⁰³. Δεν ήταν όμως και λίγες οι φορές των ομαδικών εξισλαμισμών ολόκληρων χωριών, ώστε να μπορέσουν οι υπόδουλοι να ζήσουν ελεύθερα και με τις παροχές που τους έδινε η ιδιότητα του Οθωμανού¹⁰⁴. Θα πρέπει να αναφερθεί πως οι εξισλαμισθέντες Έλληνες πολλές φορές ήταν αυστηρότεροι από τους Οθωμανούς και

⁹⁹ Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός*, σ. 101 · Παπαμιχαλάκη Αικ., *Νεομάρτυρες και εθνομάρτυρες στα χρόνια του Αλή Πασά των Ιωαννίνων*, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 12.

¹⁰⁰ Π. Υφαντής, *Το κύμα των εξισλαμισμών και οι εκδοχές της πνευματικής αντίστασης. Νεομάρτυρες και Κρυπτοχριστιανοί*, *Ιστορία της Ορθοδοξίας*, τόμος Ε', σ. 378-409.

¹⁰¹ Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. εταιρεία «Φανός», Αθήναι 1957, τόμ. Β, σ. 52.

¹⁰² Δ. Πετσάλη, *Οι Μαυρόλυκοι*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε., τόμ. Α', έκδοση Ζ', Αθήνα 1989, σ. 115.

¹⁰³ Χ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 1954, σ. 141.

¹⁰⁴ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Η', σ. 141: «Από του 1620 μέχρι του 1650 ο χριστιανικός πληθυσμός μέρους τινός της Αλβανίας εξέπεσεν από 350.000 εις 50.000, ώστε ο Βίτσης, ο καθολικός αρχιεπίσκοπος Αντιβάρεως, έλεγεν ότι κίνδυνος υπάρχει μήπως εντός 10 ετών όλοι οι Αλβανοί γίνωσι μουσουλμάνοι...»

αυτό επειδή οι ίδιοι λειτουργούσαν ως φανατικοί Οθωμανοί. Την ίδια στιγμή οι εξισλαμισμοί συνδέονταν και με το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού που επικρατούσε κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Με τον κρυπτοχριστιανισμό κατεβλήθη προσπάθεια να διατηρούν τα ήθη και τα έθιμα των χριστιανών και να μη χαθεί η χριστιανική ταυτότητα των υπόδουλων¹⁰⁵.

2.5 Η Βενετοκρατία ως αρνητικός παράγοντας διαβίωσης των υπόδουλων Ελλήνων

Την άσχημη θρησκευτική κατάσταση την βοηθούσε και η παρουσία των Βενετών στις περιοχές που ήταν κάτω από την κυριαρχία τους, όπως για παράδειγμα τα νησιά του Αιγαίου πχ Άνδρος, Σάμος, Μυτιλήνη¹⁰⁶. Οι Βενετοί πίστευαν πως οι Έλληνες δε θα έπρεπε να μορφωθούν, διότι αυτό θα αποτελούσε στοιχείο επικίνδυνο για την διατήρηση της Βενετοκρατίας σε όσες περιοχές αυτή είχε επιβληθεί. Για να αποφύγουν τις επαναστάσεις των Ελλήνων εναντίον των Βενετών, οι δεύτεροι απαγόρευαν την καλλιέργεια της εθνικής παιδείας και της εθνικής ταυτότητας¹⁰⁷.

Έτσι οι Έλληνες έπρεπε από τη μία πλευρά να αντιμετωπίσουν την καταπίεση των Οθωμανών, από την άλλη να αντέξουν στις πιέσεις τους καθώς και την προσπάθεια των Βενετών και Φράγκων για υποταγή στον Πάπα¹⁰⁸. Η κατάσταση ήταν άκρως απογοητευτική και οι λόγιοι της εποχής κατανοούσαν πως ως Έθνος βρίσκονταν ανάμεσα σε δύο μεγάλα προβλήματα που απειλούσαν εξίσου την εθνική τους ταυτότητα¹⁰⁹. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως οι Έλληνες, αν

¹⁰⁵ Α. Παπαμιχαλάκη, *Νεομάρτυρες και Εθνομάρτυρες*, σ. 32.

¹⁰⁶ Μ. Μαμασούλα, *Παιδεία και Γλώσσα στον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό*, Γιάννενα 2001, σ.21.

¹⁰⁷ Μ. Γκόλια, *Ο Κοσμάς Αιτωλός*, σ.205-206: «Οι τέχνες και τα γράμματα δεν γνώρισαν καμία άνθιση στη μακραίωνη διάρκεια της Βενετσιάνικης κατοχής. Η σημαία του Αγίου Μάρκου που κυμάτιζε στα κάστρα της Επτανήσου δεν υπήρξε σύμβολο προόδου, αλλά πνευματικής και ηθικής καταδυνάστευσης... ο πολιτισμός και η παιδεία όχι μόνο προστασία δεν βρήκαν στους τόπους εκείνους, αλλά σκληρά καταδιώχθηκαν από την Καθολική Εκκλησία. Η επίσημη ίδρυση και λειτουργία σχολείων ποτέ δεν ήταν ελεύθερη».

¹⁰⁸ Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του* εκδ. "ΤΥΜΦΡΗΣΤΟΣ" Αθήνα 1972, σ.168.

¹⁰⁹ Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς (περι των προς αποτιναξιν του Οθωμανικου ζυγου επαναστασεως των Ελληνικου Εθνους) 1453-1821*, Αθήνα 1869, σ. 440-441: «Λογιασε πως ευρισκόμεθα ωσαν να ημασθε ανάμεσα εις δυο μεγαλας συγνεφιας. Από το μερος της μεσημβριας και της Ανατολής να είναι ένα μεγάλο σύγνεφον, μαύρον και σκοτεινόν, η παντελής ασέβεια του

και υπόδουλοι στους Τούρκους, ποτέ δεν αρνήθηκαν την πίστη των Πατέρων τους. Όμως, ο προσηλυτισμός των Καθολικών ήταν πιο επικίνδυνος ως προς την παραχάραξη της εθνικής ταυτότητάς τους, διότι απέβλεπε στην αλλοίωση της ορθόδοξης παράδοσή τους.

Τελικά, παρά τη θρησκευτική κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή στις κοινότητες των Ελλήνων, αυτές κατάφεραν να διατηρήσουν την πίστη στην Ορθοδοξία, τα ήθη και τα έθιμα, καθώς και την Χριστιανική ταυτότητα εξαιτίας της παρουσίας των πνευματικών ηγετών και θρησκευτικών θεσμών που στήριξαν την εθνική ταυτότητα προκαλώντας την έκπληξη όλων¹¹⁰. Χωρίς αμφιβολία, με αυτόν τον τρόπο οι υπόδουλοι απέφυγαν την εθνική αφομοίωση και τελικά μπόρεσαν και έσωσαν την ταυτότητά τους κατά την διάρκεια της σκλαβιάς.

2.6 Η εθνική συνείδηση την περίοδο της Τουρκοκρατίας

Με τον 18ο αιώνα ξεκινά η σταδιακή αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Εκτός από την καταλυτική συμβολή των Οθωμανών, οι Έλληνες είχαν να αντιμετωπίσουν και το ζήτημα της συνάντησης του Ελληνισμού με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Η απειλή του Δυτικού Διαφωτισμού βρισκόταν στο γεγονός πως ξεκίνησε να αναπτύσσεται στους υπόδουλους μια ολοένα και σοβαρότερη θρησκευτική αδιαφορία και αλλοιωμένη θρησκευτικότητα¹¹¹. Αυτή ίσως να ήταν και η σοβαρότερη απειλή απέναντι στην ταυτότητα των Ελλήνων.

Η μετάδοση των ιδεών του Δυτικού Διαφωτισμού έγινε με αφορμή την εμπορική δραστηριοποίηση των Ελλήνων στο εξωτερικό, τη συναλλακτική τους επαφή με κατοίκους ελληνικών παροικιών της Δύσης και τη φοίτηση σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ευρώπης.

Μιώμεθ...από δε το μέρος της Δύσεως να είναι άλλο μεγάλο σύγνεφον σκοτεινόν και αυτό και ζοφώδες... Αυτή εστίν η των Λατίνων δοκούσα και ονομαζόμενη χριστιανοσύνη».

¹¹⁰ Χ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, έκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 1954, σ. 148.

¹¹¹ Γ. Μεταλληνού. (πρωτ.), *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Απόστολος της ενότητος του Έθνους*, Αθήνα 1980, σ. 9.

Νέα απειλή για την αλλοίωση του εθνικού φρονήματος αποτέλεσε η εισαγόμενη από τη Δύση φιλοσοφία του υλισμού¹¹². Με τον καιρό το πνεύμα του Δυτικού Διαφωτισμού ξεκίνησε να επηρεάζει την εθνική συνείδηση που στρεφόταν προς μια φιλοδυτική επιλογή. Στο πλαίσιο αυτό, το Γένος προσπάθησε να διαφυλάξει την παράδοση και το Ορθόδοξο πνεύμα¹¹³.

Επιπροσθέτως, σε όλο το πλέγμα των εξωτερικών παραγόντων που επηρέαζαν τη δημιουργία εθνικής ταυτότητας έρχεται να προστεθεί και η δυσχέρεια κατανόησης της γλώσσας των Φαναριωτών από τον απλό λαό.

Ο συνδυασμός της υποχώρησης της ελληνικής γλώσσας, η άμβλυση της θρησκευτικής πίστης και η οικονομική ένδεια που μάστιζε τον απλό ελληνικό λαό είχαν ως αποτέλεσμα την εξασθένηση της εθνικής ταυτότητας και την ως εκ τούτου αδυναμία του να αντιδράσει σε οποιαδήποτε πρόκληση των κατακτητών. Για τον λόγο αυτό εξάλλου ο υπόδουλος ελληνισμός δεν μπορούσε να εξασφαλίσει το δίκαιο και την προστασία της ίδιας της ζωής τους που βρισκόταν σε καθημερινή απειλή από τους Οθωμανούς¹¹⁴.

¹¹² Κ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1987, σ. 46.

¹¹³ Γ. Μεταλληνός, *Ο Άγιος Κοσμάς*, σ. 10.

¹¹⁴ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, σ. 25-27.

• ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η πνευματική και πολιτιστική προσφορά των Ιερών Μονών κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας

Η παρουσία και η συμβολή των μοναστηριών στους διάφορους αγώνες του Έθνους ήταν σημαντική. Ο Ορθόδοξος μοναχισμός χαρακτηρίζεται από το αγωνιστικό πνεύμα και τη διάθεση θυσίας, στοιχεία τα οποία ήταν ιδιαίτερος σημαντικά για τη διάσωση του Γένους¹¹⁵.

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία στηρίχθηκε για έντεκα ολόκληρους αιώνες και στην παρουσία του Ορθόδοξου μοναχισμού.

Ήδη από τον 7^ο αιώνα και μετά οι Ιερές Μονές απέδειξαν τη δυναμική τους στη διάσωση της εθνικής ταυτότητας. Μάλιστα, οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες στηρίχθηκαν στην παρουσία των μοναστηριών, ώστε με τη βοήθειά τους να μπορέσουν να εκπολιτίσουν τους γειτονικούς λαούς και τελικά να τους αφομοιώσουν. Δεν ήταν και λίγες οι φορές που τα μοναστήρια μετατράπηκαν σε φρούρια ώστε να υπερασπιστούν την Αυτοκρατορία από επιδρομές Σαρακηνών πειρατών¹¹⁶. Συνεπώς, τα μοναστήρια πάντοτε βοηθούσαν στη διατήρηση της εθνικής συνείδησης και στην προστασία του κράτους με οποιοδήποτε τρόπο.

Η συμμετοχή του Ορθόδοξου μοναχισμού στην εθνική ελευθερία εκδηλώθηκε τόσο μέσα από την προπαρασκευή του Αγώνα εναντίον των Οθωμανών όσο και στην ενεργή συμμετοχή των ίδιων των μοναχών και των μοναστηριών στις πολεμικές δράσεις. Η ενεργός συμμετοχή των μοναστηριών στους αγώνες γίνονταν είτε με την προετοιμασία των υπόδουλων για επανάσταση είτε και με την συμμετοχή των μοναχών στο πεδίο των μαχών (πχ η εξέγερση του παπα-Ευθυμίου

¹¹⁵ Αιμιλιανού (Αρχιμ.), Καθηγουμένου Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας, «Το μαρτύριον ως αφετεριακόν στοιχείον εις τον ορθόδοξον μοναχισμόν», Πρακτικά Συνεδρίου της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσ/νίκης 11-13 Μαΐου 1980 περί Μοναχισμού «Ο Άγιος Δημήτριος και το μοναχικό ιδεώδες», εκδ. Ι. Μητροπόλεως Θεσ/νίκης 1982, σ. 75.

¹¹⁶ Γ. Σωτηρίου, *Αι μοναι της Ελλάδος και η εθνική αυτων δρασις*, Αθήνα 1936, σ. 18.

Βλαχάβα (1760- 1808)¹¹⁷. Άλλωστε, οι μοναχοί θεωρούσαν πάντοτε υποχρέωσή τους την υπεράσπιση του Έθνους που στήριζε τη διάσωση της πίστεως¹¹⁸. Η προ-άσπιση της ελευθερίας γίνονταν από τους μοναχούς και για λόγους εθνικούς και για λόγους πίστεως.

Κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας η Εκκλησία βίωσε την χειρότερη των περιόδων και αυτό διότι υπέστη μια σειρά διωγμών που της στέρησαν τις ελευθερίες και τη δυνατότητα να λειτουργήσει σύμφωνα με την ταυτότητά της. Αυτή την περίοδο τα Ορθόδοξα μοναστήρια μπόρεσαν και συγκέντρωσαν τους Έλληνες γύρω από τις λατρευτικές συνάξεις και βοήθησαν στο να διατηρηθεί η πίστη των Ελλήνων ακέραιη¹¹⁹. Η συχνή λατρευτική ζωή ήταν ο τρόπος με τον οποίο οι Ιερές Μονές βοήθησαν το Γένος να διατηρήσει τη γλώσσα του και τον πόθο για ελευθερία¹²⁰. Τα λειτουργικά βιβλία όπως το Ψαλτήρι και η Οκτώηχος ήταν τα μέσα με τα οποία οι υπόδουλοι δεν έχασαν την επαφή τους ούτε με την Ορθόδοξη παράδοση ούτε όμως με την εθνική ταυτότητα¹²¹.

3.1 Η διαφύλαξη της εθνικής παιδείας από τις Ιερές Μονές

Μετά την Άλωση της Πόλης και μέχρι το 1530 δεν υπήρχε καμία γραπτή αναφορά γύρω από την ύπαρξη και λειτουργία σχολείων στον Ελλαδικό χώρο. Η Εκκλησία και τα μοναστήρια εμμέσως, λόγω των συνθηκών της εποχής κλήθηκαν να συμβάλουν έμπρακτα στην ενίσχυση της εξέγερσης του έθνους εναντίον των Οθωμανών. Μάλιστα, η Εκκλησία εξαιτίας των προνομίων που της είχε παραχωρήσει ο Σουλτάνος, μπορούσε να διατηρεί κάτω από την δικαιοδοσία της όλα τα

¹¹⁷ Α. Κονταλή, *Η συμμετοχή του Ελληνορθόδοξου κλήρου στα επαναστατικά κινήματα της Τουρκοκρατίας (1453-1821)*, Αθήνα 2011, σ. 165.

¹¹⁸ Μ. Αμεράνη, *Η κοινωνική προσφορά του μοναχισμού*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 57.

¹¹⁹ Π. Χρήστου, *Η Ορθόδοξη Καθολική Εκκλησία, Ο κόσμος της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 5.

¹²⁰ Αναστασίου, *Διαχρονική Μαρτυρία των Μετεώρων*, «Πρακτικά Πανελληνίου Μοναστικού Συνεδρίου (18-20 Απριλίου 1990)», εκδ. Ιεράς Μονής Μεταμορφώσεως-Μεγάλου Μετεώρου, Άγια Μετέωρα 1990, σ.392.

¹²¹ Μ. Τσιντάση, *Η προσφορά των Ιερών Μονών των Μετεώρων στην Εκκλησία, στους εθνικούς αγώνες και στον πολιτισμό*, Θεσσαλονίκη 2021, σ.39.

εκπαιδευτικά ιδρύματα της εποχής και να τα συντηρεί για το καλό του Γένους. Αυτή η δυνατότητα ήταν και ο λόγος που η Ελληνική παιδεία δεν εξαφανίστηκε τελείως και μπόρεσαν οι Έλληνες να διατηρήσουν την εθνική ταυτότητά τους που αργότερα τους βοήθησε στην έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Άλλωστε, οι υπόδουλοι Έλληνες είχαν κατανοήσει πως όσο μετείχαν της ελληνικής παιδείας μέσα από τη γραφή και την ανάγνωση τόσο θα μπορούσαν να ανακαλύπτουν τα στοιχεία που συνθέτουν την εθνική ταυτότητα. Συνεπώς, η παιδεία ήταν το εργαλείο εκείνο με το οποίο οι Έλληνες διατηρούσαν τη σχέση τους με το ιστορικό παρελθόν τους και οραματίζονταν το μέλλον μέσα από την ελευθερία της πατρίδας τους.

Παράλληλα με την δράση των μοναστηριών στον Ελλαδικό χώρο απαντάται και αυτή των μοναστηριών στον χώρο της υπόδουλης Σερβίας. Με ορμητήριο και πνευματικό κέντρο τη Μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, την παλαιότερη Σχολή για τους Σέρβους, οι φωτισμένοι διδάσκαλοι-μοναχοί «Daskal» διέσπειραν τη Σερβική παιδεία στον υπόδουλο Σερβικό λαό. Η δραστηριότητα της ιστορικής αυτής Σερβικής Μονής συνετέλεσε στη δημιουργία ισχυρών δεσμών μεταξύ των Ορθόδοξων λαών της Ελλάδας και της Σερβίας¹²².

Κατά την διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας, οι Τούρκοι επιδόθηκαν σε μια προσπάθεια εξισλαμισμού του λαού και κατάργησης όλων των σχολείων ως πνευματικών κέντρων στα οποία και θα μπορούσαν οι Έλληνες να διδάσκονται την ιστορία και τη γλώσσα τους. Γι'αυτό και η Εκκλησία και τα μοναστήρια κλήθηκαν να διασώσουν την εθνική ταυτότητα και να σπείρουν την ελπίδα για την ελευθερία¹²³.

¹²² Γεώργ. Νεκτ. Λόης, *Ιστορία της Σερβίας*, Αθήνα, εκδ. Έννοια, 2017, σ. 161.

¹²³ Ελευθέριος Αθηναγόρας Μητροπολίτης Παραμυθίας, *Αί ιεραὶ μοναὶ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἑλλάδος ἐν γένει καὶ αἱ πρὸς τὸ ἔθνος ἀνεκτίμητοι ὑπηρεσίαι αὐτῶν*, Αθήναι 1927, σ. 10: «Το ράσον, ο νάρθηξ της Εκκλησίας και των Μονῶν υπήρξεν η ιερά εστία, οι δε ιερεῖς και οι μοναχοὶ υπήρξαν οι πρωτεργάται και εκτελεσταὶ του Εθνικοῦ ἔργου της Παιδείας»

Ενώπιον αυτού του κινδύνου τα 600 μοναστήρια που υπήρχαν στην Ελληνική επικράτεια μέχρι το 1833 αναδείχθηκαν πνευματικά κέντρα διάσωσης της εθνικής ταυτότητας μέσα από τη λειτουργία βιβλιοθηκών και την παροχή διδασκαλίας στους υπόδουλους Έλληνες. Πολλά από τα μοναστήρια κατάφεραν μέσα στη δεινή συνθήκη της Οθωμανοκρατίας να επιβιώσουν και να προσφέρουν βοήθεια στο Γένος. Η Ελληνική γλώσσα αποκτά σημασία για την διατήρηση της εθνικής ταυτότητας αφού αυτή ήταν που άκουγαν οι Έλληνες κατά την τέλεση των ιερών ακολουθιών. Η Εκκλησία ως θεσμός και ιδιαίτερος τα μοναστήρια αναλαμβάνουν να βοηθήσουν στην διάσωση της πολιτισμικής και πολιτιστικής παράδοσης του Γένους. Στους χώρους των Ιερών Μονών λειτουργούσαν σχολεία με την εποπτεία ιερέων, μοναχών και με την προσφορά πνευματικών μορφών της εποχής¹²⁴. Όλοι οι παραπάνω εκτός από τη διδασκαλία, αναλαμβάνουν και την συγγραφή νέων βιβλίων και αντιγραφή παλαιών¹²⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας πνευματικής προσφοράς αποτελεί το Άγιο Όρος, το οποίο συνέβαλε στην αφύπνιση των υπόδουλων μέσα από την πνευματική αναγέννηση¹²⁶.

Τα μοναστηριακά «κοινά σχολεία» είχαν μαθητές κυρίως εύπορων οικογενειών¹²⁷. Μέσα στα μοναστήρια δε λειτουργούσαν μόνον σχολεία αλλά τα μοναστήρια φρόντιζαν να ιδρουν και βιβλιοθήκες για την πνευματική προκοπή των υπόδουλων. Η λειτουργία τέτοιων σχολείων συνέβαλε στην καλλιέργεια εθνικής συνείδησης και στη διατήρηση της γλώσσας¹²⁸. Από αυτά τα σχολεία μπόρεσαν και αποφοίτησαν Έλληνες που αργότερα προσέφεραν υπηρεσίες στο Γένος πχ.

¹²⁴ Κ. Βακαλόπουλος., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού Μακεδονία*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 67-68.

¹²⁵ Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας (1453-1953)*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2003, «εις τας αγίας μονας εμαθητευσαν και εντευθεν προς πασαν γωνιαν της τάλαιπωρου πατρίδος εσπευδον να μεταδωσωσι την παιδειαν, να στηριξωσι την πιστην, να κρατυνωσιν την Εκκλησιαν, να στερεωσωσι το φρονημα και να προπαρασκευασωσι το σκλαβωμενο εθνος για να διαρρηξη τα δεσμα του και ανακτηση την ελευθεριαν του».

¹²⁶ Κ. Κηρύκος, *Η συμβολή της Αθωνιάδας στην Παιδεία και την Αφύπνιση του Γένους (1749-1821)*, Θεσσαλονίκη 2015, σ.68.

¹²⁷ Θ. Σταματόπουλου, *Εκκλησία και Εθνική Συνείδηση. Κοινωνιολογική Διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 18.

¹²⁸ Χ. Παρασκευαΐδης, *Το αγγελικό πολίτευμα*, εκδ. Χρυσοπηγή, Αθήνα 1972, σ. 47.

Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης (1713-1784), αλλά και ιερείς που έδωσαν την ζωή τους για την ελευθερία της πατρίδας¹²⁹. Από το 1593 και μετά ξεκίνησε η σταδιακή ίδρυση και λειτουργία σχολείων κάτω από την εποπτεία της Εκκλησίας. Έτσι, οι υπόδουλοι αρχίζουν να αποκτούν μια πιο οργανωμένη εκπαίδευση την οποία φροντίζει η Εκκλησία με τη συνδρομή των λογίων¹³⁰.

Οι μοναχοί έπρεπε με τη βοήθεια των εκκλησιαστικών και λειτουργικών κειμένων να μαθαίνουν στους υπόδουλους γραφή και ανάγνωση. Η βάση της παιδείας ήταν τα θεολογικά βιβλία της εποχής όπως το Ψαλτήρι, η Οκτώηχος, τα Μηναία και το Ευαγγέλιο. Η παραπάνω πρακτική διασώζεται από όλους τους περιηγητές της εποχής¹³¹. Τα παραπάνω κείμενα και ιδιαίτερος η Οκτώηχος του Αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού είχαν αναδημοσιευτεί πολλές φορές από το Ελληνικά τυπογραφεία της εποχής¹³².

Οι πρώτες αίθουσες διδασκαλίας βρίσκονται μέσα στα κελιά των μοναχών και για αυτό το λόγο τα σχολεία που λειτουργούσαν υποτυπωδώς ονομάζονται την εποχή αυτή «Κελιώτικα»¹³³. Σε αυτές τις σχολές μαθήτευσαν τόσο απλοί Έλληνες όσο και μεγάλες πνευματικές μορφές του Γένους. Την ίδια όμως στιγμή τα μοναστήρια

¹²⁹ Κ. Κηρύκος, *Η συμβολή της Αθωνιάδας στην Παιδεία και την Αφύπνιση του Γένους (1749-1821)*, Θεσσαλονίκη 2015, σ.76.

¹³⁰ Κ. Σβολόπουλου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η διαχρονική συνείδηση του Έθνους. Η ζωή των υπόδουλων Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2014, σ.32: «*Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ή Μεγάλη Εκκλησία, εποπτεύοντας την εκπαίδευση, ελέγχοντας σε σημαντικό βαθμό την πνευματική ζωή, έχοντας αναχθεί σε κύριο πόλο του εθνικού βίου, διαδραμάτισε τον κύριο ρόλο. Μετά την δραματική κάμψη που ακολούθησε την άλωση και την αναγκαστική μαζική φυγή των λογίων στη Δύση, ανελάμβανε την αναστήλωση των βασικών πολιτιστικών ερεισμάτων του Γένους αξιοποιώντας κυρίως το ιστορικό παρελθόν ως ακένωτη πηγή έμπνευσης και λόγου*».

¹³¹ Ι. Στεφανόπουλο, *Η ιδιοπροσωπία του νέου Ελληνισμού*, συλλογή κειμένων, τομ. Α', Αθήνα 1999, σ. 161 «*Είς μερικὰς πόλεις ὑπάρχουν σχολεῖα προσηρητῆμενα εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν Γραικῶν· δὲν ὑπάρχουν τάξεις εἰς αὐτά, οὔτε διάφορα μαθήματα· ἕνας μοναδικὸς διδάσκαλος διδάσκει τὰ παιδιὰ μὲ τὸ ψαλτήριον, τὸ Ὠρολόγιον, τὰς Ἀκολουθίας καὶ μερικὰ ἄλλα βιβλία ἐν χρῆσει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν*».

¹³² Α. Μαράς, «*Η άγνωστη αβιβλιογράφητη έκδοση της Οκτώηχου του Ιωάννη Δαμασκηνού του 1806*», *Φιλοσοφικά Ανάλεκτα*, Αθήνα 2004, σ. 69-70.

¹³³ Κ. Νιχωρίτης, «*Η επίδραση του Αγίου Όρους στην Παιδεία των Ορθοδόξων Σλάβων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*», *Οι Επιδράσεις της Πνευματικής Παράδοσης του Αγίου Όρους στο Βίο και τον Πολιτισμό των Σλάβων*, εκδ. Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 90.

φρόντιζαν να διασώζουν την Ελληνική παράδοση με την αντιγραφή των αρχαίων χειρόγραφων και των κειμένων των κλασικών συγγραφέων της αρχαιότητας. Εξαιτίας των μοναστηριών σώζονται μέχρι και σήμερα τα κείμενα αυτά. Μεταξύ των μοναστηριών με μεγάλη πνευματική δράση μπορούμε να αναφέρουμε τα μοναστήρια των Μετεώρων, των Ιωαννίνων, του Μεγάλου Σπηλαίου κ.α. Δε θα πρέπει να ξεχαστεί και η συνδρομή της μοναστικής κοινότητας του Αγίου Όρους, όπου μπόρεσε με τις βιβλιοθήκες του να διαφυλάξει την Ορθοδοξία και να αντισταθεί στην προσπάθεια αφομοίωσης του Ελληνικού στοιχείου από τους Οθωμανούς¹³⁴.

Ταυτόχρονα, όμως, μέσα από τις παραπάνω σχολές αποφοίτησαν και ιερείς οι οποίοι θυσιάστηκαν για την ελευθερία της πατρίδας. Τα παραπάνω αναδεικνύουν την αλήθεια πως κατά τον 18^ο αιώνα και μετά υπήρχαν σχολές με τη φροντίδα των μοναστηριών που αποτελούσαν εθνικά κέντρα¹³⁵. Χωρίς αμφιβολία, το μεγαλύτερο τμήμα των πνευματικών ανθρώπων της εποχής προήλθαν μέσα από τις τάξεις των κληρικών, οι οποίοι ανέλαβαν τη στήριξη της εθνικής παιδείας.

Με τη διατήρηση και διάσωση της παιδείας μέσα από τα μοναστήρια μπόρεσαν οι Έλληνες να διατηρήσουν την ιδιοπροσωπία τους. Η εκμάθηση της Ελληνικής γλώσσας με τη βοήθεια των κειμένων της Εκκλησίας συνέδραμε στην ενίσχυση του Γένους και την ενδυνάμωση της Ορθοδοξίας. Αυτά αποτέλεσαν σημαντικά στοιχεία για την έναρξη του επαναστατικού αγώνα εναντίον των Οθωμανών. Την παραπάνω αλήθεια διασώζουν οι μεγάλοι Διδάσκαλοι του Γένους όπως ο Παραμυθίας Αθηναγόρας, ο οποίος αναφέρει: «είς τας Αγίας Μονάς εμαθήτευσαν και έντευθεν προς πάσαν γωνίαν της τάλαιπώρου πατρίδος έσπευδον να μεταδώσωσι την παιδείαν να στηρίξωσι την πίστιν να κρατυνώσιν την εκκλησίαν να στερεώσωσι

¹³⁴ Α. Παπαμιχαλάκη, *Νεομάρτυρες και Εθνομάρτυρες*, σ. 35

¹³⁵ Λ. Καταφυγιώτης, *Εθνομάρτυρες κληρικοί*, Καρδίτσα 1940, σ. 69.

το φρόνημα και να προπαρασκευάσωσι το σκλαβωμένο έθνος για να διαρρήξη τα δεσμά του και να ανακτήση την ελευθερίαν του»¹³⁶.

Η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης οδήγησε στη σταδιακή διεκδίκηση της εθνικής αυτονομίας μέσα από τον ένοπλο αγώνα¹³⁷.¹³⁶ Τα μοναστήρια κατανόησαν ήδη από πολύ νωρίς την αναγκαιότητα της γλώσσας και της παιδείας που αποτελεί συστατικό του Γένους¹³⁸.

3.2 Η συμβολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη διάσωση της Ελληνικής Παιδείας

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανέλαβε αμέσως μετά την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας την προάσπιση της εθνικής και πνευματικής συνείδησης των υπόδουλων. Η υποχρέωση αυτή του Οικουμενικού Πατριαρχείου αποτελούσε απόρροια του διττού ρόλου του ως προς τη ζωή των υπόδουλων Ελλήνων. Μάλιστα, ο ρόλος αυτός ήταν διατυπωμένος ξεκάθαρα μέσα στον Γενικό Κανονισμό Λειτουργίας της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου: «Η Ιερά Σύνοδος..., η πνευματική Αρχή πάντων των υπό τον Οικουμενικόν Πατριάρχην διατελούντων χριστιανικών λαών..., θέλει καταβάλλει πάσαν σπουδήν και προσπάθειαν εις όλας τας πνευματικές υποθέσεις του Έθνους»¹³⁹. Γι' αυτό και θεωρούνταν από τους Οθωμανούς ως πνευματικό και διοικητικό κέντρο των Ορθοδόξων¹⁴⁰.

Τη διάσωση της γλώσσας και την ταυτότητα της εθνικής συνείδησης των υπόδουλων είχε αναλάβει από πολύ νωρίς η Εκκλησία ως θεσμός ενότητας¹⁴¹. Οι ιερείς κάθε περιοχής ζώντας πλησίον των υπόδουλων ανέπτυσαν δράση ενίσχυσης

¹³⁶ Κ.Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας (1453-1953)*, σ. 174 - Α. Αμεράνη, *Η κοινωνική προσφορά του μοναχισμού*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 59.

¹³⁷ Νανάκη Α.(Μητροπ.), *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 33-34.

¹³⁸ Α. Μαμασουλά, *Παιδεία και γλώσσα στον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό*, Γιάννενα 2001, σ. 19.

¹³⁹ Μ. Θεοτοκά, *Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, σ. 12.

¹⁴⁰ Σ. Πασχαλίδης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και οι Νεομάρτυρες*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Θεολογική Σχολή, «Εις Μαρτύριον τοις Έθνεσιν», τόμος χαριστήριος εικοσαετηρικός εις τον Οικ. Πατριάρχην κ. κ. Βαρθολομαίον, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 700.

¹⁴¹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφρ. Ασδραχά Α., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 49.

του ηθικού των Ελλήνων. Με αυτό τον τρόπο το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναδείχθηκε η ενοποιός δύναμη για το Γένος όλη την περίοδο της Οθωμανοκρατίας¹⁴².

Η αναγνώριση του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως εθνικού κέντρου των υπόδουλων οφείλονταν στο γεγονός πως για τους Έλληνες το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνδύαζε τόσο την εθνική όσο και την θρησκευτική υπόσταση του Γένους των Ελλήνων. Γι' αυτό και η Εκκλησία ανέλαβε το ρόλο της Εθνάρχουσας Εκκλησίας προστατεύοντας τα δικαιώματα των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Για το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ξεκάθαρο το γεγονός πως η ταυτότητά του ήταν κυρίως Ελληνική. Οι Οικουμενικοί Πατριάρχες στο σύνολό τους πλην ελαχίστων εξαιρέσεων ήταν Έλληνες στην καταγωγή και αυτό αποτελούσε στοιχείο που συντέλεσε στην προάσπιση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων¹⁴³. Την παραπάνω θεώρηση ενίσχυσε και η απονομή των προνομίων που προσέδωσε ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β' ο Πορθητής (1454)¹⁴⁴ με τα οποία μπόρεσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο να υπερασπιστεί την ταυτότητα των υπόδουλων¹⁴⁵, να ενισχύσει την πίστη και να μπορέσει να διασώσει τις ορθόδοξες παραδόσεις των Ελλήνων.

Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν από τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή είχαν χαρακτηριστικά προσωπικό που απευθύνονταν σε επισκόπους ή πατριάρχες¹⁴⁶. Μάλιστα, οι Οθωμανοί αναγνώριζαν τους εκάστοτε Οικουμενικούς Πατριάρχες ως "Millet

¹⁴² Κ. Κηρύκου, *Η συμβολή της Αθωνιάδας*, σ. 10.

¹⁴³ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, σ. 71

¹⁴⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο Ελληνισμός υπό Ξένη Κυριαρχία (περίοδος 1453-1669) Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία, Η Οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του, Η Εκκλησία και η Ορθοδοξία, Η Ανασύσταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η θέση του μέσα στον Ορθόδοξο κόσμο, Τόμος Ι', Αθήνα 1974, σ.σ. 93-94 : «έδωκε δὲ (ὁ Μεχμέτ) προστάγματα ἐγγράφως τῷ Πατριάρχῃ μετ' ἐξουσίας βασιλικῆς ὑπογεγραμμένης κάτωθεν, ἵνα μηδεὶς αὐτὸν ἀναίτητον καὶ ἀφορολόγητον καὶ ἀδιάσειστον τε ἀπὸ παντός ἐναντίου καὶ τέλους καὶ δόσεως ἐλεύθερος ἔσῃται αὐτός καὶ οἱ μετ' αὐτὸ Πατριάρχας εἰς τὸν αἰῶνα, ὁμοίως καὶ πάντες οἱ ὑποτεταγμένοι αὐτῷ ἀρχιερεῖς».*

¹⁴⁵ Κ. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική Ιστορία*, σ. 39.

¹⁴⁶ Ν. Ελευθεριάδης, *Ανατολικά μελέται. Τα προνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Υπό ιστορικήν, θρησκευτικήν, πολιτικήν και νομικήν ἐπόψιν κρινόμενα και η κατ'αυτά πολιτική και νομική και θρησκευτική κατάσταση των εν Τουρκία Χριστιανών. Εν Σμύρνη 1909, Ανατύπωση Μυρμιδόνες, Αθήνα 2012, σ. 191.*

Basi” τίτλος που αναγνώριζε στον Πατριάρχη αρμοδιότητες εκπροσώπησης και διευθέτησης ζητημάτων που αφορούσαν τη ζωή των υπόδουλων. Οι παραπάνω αρμοδιότητες, ενώ βοηθούσε το Πατριαρχείο να επιβιώσει, την ίδια στιγμή δημιουργούσε υποχρεώσεις απέναντι στον Σουλτάνο.

Οι εκάστοτε Οικουμενικοί Πατριάρχες διαπιστώνοντας την αναγκαιότητα της παιδείας για το υπόδουλο Γένος φρόντισαν να την ενισχύσουν στην επικράτεια. Ο Πατριάρχης Ιωάσαφ Β ανανέωσε το πρόγραμμα της Πατριαρχικής Σχολής που παρείχε παιδεία μέσου και ανωτέρου επιπέδου.

Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' (1746-1821) ίδρυσε σχολεία σε όλη την Ελλάδα, ενώ από το 1806 και μετά είχε αναλάβει με εγκύκλιο την διάδοση των Ελληνικών γραμμάτων¹⁴⁷. Θα πρέπει να γίνει αναφορά και στην ίδρυση τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο με σκοπό την έκδοση βιβλίων για τις ανάγκες των Ελλήνων. Το παραπάνω τυπογραφείο λειτούργησε από το 1798 μέχρι το 1821.

Επίσης, σημαντική βοήθεια στα θέματα της παιδείας του Γένους προσέφεραν και τα υπόλοιπα Ορθόδοξα Πατριαρχεία. Συγκεκριμένα, ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος με τη βοήθεια εύπορων Ελλήνων ανέλαβε δράση για την παιδεία, ώστε να θεωρείται το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων ως πρόδρομος της Πατριαρχικής Σχολής του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹⁴⁸. Το 1864 ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Κύριλλος Λούκαρης (1572-1638) ίδρυσε το πρώτο τυπογραφείο (1627) με το οποίο και διασώζονταν κείμενα και έγγραφα της εποχής¹⁴⁹. Σε κάθε περίπτωση η Εκκλησία ως θεσμός οπουδήποτε και αν βρισκόταν φρόντιζε να αναλάβει το βαρύ έργο της σωτηρίας του Γένους και της ενίσχυσης των υπόδουλων.

3.3 Η ίδρυση της Πατριαρχικής Σχολής

¹⁴⁷ Θ. Σταματόπουλος, *Εκκλησία και Εθνική Συνείδηση*, σ. 24.

¹⁴⁸ Α. Καρμανίδου, *Νεκταρίου Πατριάρχου Ιεροσολύμων ομιλιάριον*, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 49-60.

¹⁴⁹ Χ. Κάτσικας & Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ.19.

Στο πλαίσιο της προστασίας της Παιδείας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εντάσσεται και η ίδρυση της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Θαμπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η λειτουργία της αποτελεί ορόσημο στην προστασία της Παιδείας από την πλευρά του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γεννάδιος Β' Σχολάριος¹⁵⁰ (1400-1473) που χαρακτηρίζονταν από την αγάπη του για την ορθόδοξη παράδοση και την πίστη των Ελλήνων, αμέσως μετά την άλωση φρόντισε να ιδρύσει και λειτουργήσει την Πατριαρχική Σχολή (1454), ώστε το Οικουμενικό Πατριαρχείο να συμβάλει με αυτό τον τρόπο στη διάσωση της Ελληνικής παιδείας και να καταστεί κιβωτός παιδείας¹⁵¹.

Κυρίαρχος σκοπός της Σχολής ήταν η διατήρηση της Ελληνικής παιδείας και η δημιουργία Εθνικής συνείδησης που θα βοηθούσε αργότερα το Γένος. Ταυτόχρονα, έπρεπε να διασωθεί και η παράδοση της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ώστε αυτή να μπορεί να μεταφερθεί ακόμα και στη Δύση που υπήρχαν Ορθόδοξοι¹⁵². Σημαντικό στοιχείο για την ταυτότητα της Σχολής αποτελούσε το γεγονός πως όσοι φοιτούσαν σε αυτήν είχαν την δυνατότητα να σπουδάσουν αρχαία ελληνικά, ρητορική, φιλοσοφία και μαθηματικά, που διδάσκονταν και στα πανεπιστήμια της Δύσης. Η παραπάνω ευρύτητα των αντικειμένων διδασκαλίας απεδείκνυε και το πνεύμα της Σχολής. Η ίδρυση και λειτουργία της Σχολής αποτέλεσε ένα κομμάτι από μια σειρά ενεργειών του Πατριαρχείου για τη σωτηρία της Παιδείας του Γένους.

Η Σχολή του Πατριαρχείου έλαβε το 1454 τον τίτλο «Πατριαρχική Ακαδημία» από τον Θεσσαλονικέα φιλόσοφο Ματθαίο Καμαριώτη (15^{ος} αιώνας) αντικαθιστώντας το παλαιότερο τίτλο Πανδιδακτήριο και αναδεικνύοντας ακριβώς το επίπεδο των σπουδών για όσους φοιτούσαν σε αυτήν. Ο Γεννάδιος Β' Σχολάριος (1400-

¹⁵⁰ Για τα βιογραφικά στοιχεία του Οικουμενικού Πατριάρχη βλ. Ζήση Θ., *Γεννάδιος Β' Σχολάριος (Βίος, Συγγράμματα, Διδασκαλία)*, Θεσσαλονίκη 1988.

¹⁵¹ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία - Το «Γένος των Ορθοδόξων» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδόσεις ; Ακρίτα, Αθήνα 1988, σ. 134.

¹⁵² Θ. Σταματόπουλου, *Εκκλησία και Εθνική Συνείδηση*, σ. 22.

1473) ήταν ο πρώτος καθηγητής της Σχολής που διακρινόταν για την ιδιαίτερη σοφία του, με σχολάρχη τον μαθητή του Ματθαίο Καμαριώτη¹⁵³.

Η Πατριαρχική Ακαδημία αποτελούσε την εποχή εκείνη το πρώτο μεγάλο εκπαιδευτικό ίδρυμα που στήριζε το Γένος με την παροχή παιδείας, απαραίτητου στοιχείου για τον ξεσηκωμό και ένα από τα «ἀμυδρὰ καὶ διψαλέα λυχνάρια [τα] ἀραιότατα κείμενα μεταξύ παχυλοτάτου σκότους...»¹⁵⁴. Η σχολή προσδιοριζόταν ως Πανεπιστημιακή Σχολή στην οποία και φοιτούσαν μαθητές από όλα τα Ορθόδοξα κράτη¹⁵⁵.¹⁵⁴ Μάλιστα, θεωρούνταν πως η Ακαδημία «εἶναι τὸ ἀνώτατον ἐκπαιδευτικὸν φυτώριον τοῦ Γένους, παιδεῦον τὸ ἐθνικὸν φρόνημα καὶ ἐξεγείρον τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα, διαφωτίζον τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν τῶν παιδευομένων καὶ μεταδίδον καὶ διαδίδον τὴν παιδείουσιν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. Διὰ πάσης δὲ ταύτης τῆς πνευματικῆς κινήσεως καὶ ἐνεργείας ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἀσκεῖ ἐπὶ τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα γοητεῖαν ἀρρήτου ἠθικοῦ μεγαλείου»¹⁵⁶.

Η Πατριαρχική Σχολή δεν είχε λάβει από την αρχή την έγκριση και αναγνώριση του Οθωμανικού κράτους. Αυτό όμως δεν εμπόδισε τους πρωτεργάτες να βοηθήσουν τη Σχολή ώστε να αναδείξει μεγάλες πνευματικές μορφές όπως ο Θεόφιλος ο Κορδαλέας, ο Ευγένιος Βούλγαρης, κ.α. με υψηλά εκκλησιαστικά αξιώματα και αργότερα διοικητικά που βοήθησαν κατόπιν το Γένος να προετοιμαστεί για την επανάστασή του.

Η Σχολή είχε αναπτύξει μέριμνα για την ίδρυση, διατήρηση και ενίσχυση των σχολείων στην περιοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα σχολεία που ιδρύονταν

¹⁵³ Χ. Πατρινέλης, «Η Κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες Ελληνικές Χώρες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 10, εκδόσεις ; Αθήνα 1974, σ. 369.

¹⁵⁴ Π. Κιτρομιλίδη, *Η Πατριαρχική Σχολή και η Ελληνική παιδεία στην Κωνσταντινούπολη*, διάλεξη για την πεντηκοσιαστή πεντηκοστή επέτειο από την ίδρυση της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2005, σ.141.

¹⁵⁵ Χ. Κρικώνη, *Η Ορθόδοξος Εκκλησία πρωταγωνιστής της εθνεγερσίας του 1821. Κληρικοί νεομάρτυρες-εθνομάρτυρες*, Θεσσαλονίκη 1991, σ.32-33.

¹⁵⁶ Χ. Παρασκευόπουλος, «Θεμέλια της Εθνεγερσίας», *Ακτίνες* 389, Μάρτιος 1978, σ. 66

δάσκαλοι ήταν οι κληρικοί και οι μοναχοί αν και το γεγονός αυτό δεν ήταν πάντοτε αρεστό από όλους.

3.4 Η Πανορθόδοξη Σύνοδος του 1593

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιερεμίας Β' ο Τρανός (1530-1595), επειδή κατανοούσε την αναγκαιότητα της παροχής παιδείας στους υπόδουλους Έλληνες της εποχής του, έθεσε με Πανορθόδοξη Σύνοδο το 1593, την ελληνική παιδεία υπό τη μέριμνα των επισκόπων ανά περιοχή¹⁵⁷. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης ζήτησε από κάθε επίσκοπο να ιδρύσει σχολεία στην επαρχία του, ώστε να βοηθήσει με αυτόν τον τρόπο στη διατήρηση της παιδείας του Γένους.

Η Πανορθόδοξη Σύνοδος με τον Ζ' Κανόνα της έδειξε πως η Ελληνική παιδεία αποτελούσε πλέον μέριμνα της Ορθόδοξης Εκκλησίας:

«Ωρισεν ή άγία Σύνοδος έκαστον επίσκοπον έν τή έαυτοῡ παροικία φροντίδα και δαπάνην τήν δυναμένην ποιείν, ώστε τά θεϊα και ιερά γράματα δύνασθε διδάσκεσθαι βοηθεϊν δέ κατά δύναμιν τοϊς έθέλουσιν διδάσκειν και τοϊς μαθεϊν προαιρουμένοις άν τών έπιτηδείων χρείαν έχωσιν...»¹⁵⁸.

Αν και η ίδρυση των σχολείων δεν έγινε άμεσα, από τη Σύνοδο και μετά ξεκίνησε η σταδιακή παρουσία σχολείων στην επικράτεια¹⁵⁹. Η απόφαση της Συνόδου βοήθησε το Γένος στην ανάληψη πρωτοβουλιών για την παιδεία των υπόδουλων κάτω από με την εποπτεία της Εκκλησίας.

Η εμφάνιση των μεγάλων ευεργετών του Γένους βοήθησε στην ίδρυση και λειτουργία σχολείων στον Ελλαδικό χώρο¹⁶⁰. Μάλιστα, το ίδιο το Πατριαρχείο με την

¹⁵⁷ Ν. Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, σ. 50.

¹⁵⁸ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, σ. 135.

¹⁵⁹ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, σ. 135

¹⁶⁰ Θ. Γούτση, *Ο ρόλος της Εκκλησίας στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην εκκλησιαστική επαρχία της Βέροιας κατά την τελευταία περίοδο της Οθωμανοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2021, σ. 14.

έκδοση σιγιλίων πρότρεπε πνευματικούς άνδρες και ευεργέτες της εποχής να αναλάβουν την ίδρυση σχολείων στην επικράτεια¹⁶¹.

Από τα μέσα του 17ου αιώνα ξεκινά η ανάκαμψη της παιδείας και μέχρι το 1750 λειτουργούσαν 52 Ελληνικές Σχολές σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹⁶². Η παραπάνω εξέλιξη αναδεικνύει την πνευματική άνθηση που άρχισε να βιώνει ο Ελληνισμός. Άλλωστε, αυτός ήταν και ο τρόπος με τον οποίο το Γένος διεκδίκησε την ελευθερία του. Έτσι έχουμε σχολές στη Μακεδονία, όπως τη Βέροια, τη Σιάτιστα, την Κοζάνη και το Άγιο Όρος¹⁶³. Με την πάροδο των ετών γινόταν κατανοητή από τους λόγιους της εποχής η ανάγκη παροχής παιδείας στους υπόδουλους Έλληνες μέσα από την οποία προκλήθηκε η αφύπνιση του Γένους¹⁶⁴. Αν και το Οικουμενικό Πατριαρχείο έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παιδεία των Ελλήνων, η λειτουργία των σχολείων δεν πραγματοποιούνταν με απόλυτη οργάνωση και λόγω έλλειψης κεντρικής κρατικής οργάνωσης αλλά και επειδή η λειτουργία των σχολείων στηριζόταν καθαρά στην ιδιωτική πρωτοβουλία¹⁶⁵.

3.5 Η ίδρυση της Αθωνιάδας Ακαδημίας

Με την άνοδο στο θρόνο του Οικουμενικού Πατριαρχείου του Κυρίλλου Λούκαρη Ε' (1572-1638) ξεκίνησε και η συστηματική καλλιέργεια των γραμμάτων και της παιδείας. Ο Πατριάρχης φρόντισε να διατηρήσει τις ήδη υπάρχουσες Ελληνικές Σχολές και να ιδρύσει καινούργιες. Η πνευματική αυτή παραγωγή εδράζονταν εξ ολοκλήρου στην εκμετάλλευση των προνομίων που παραχώρησε ο Μωάμεθ ο

¹⁶¹ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, σ.136 – Θ. Γούτση, *Ο ρόλος της Εκκλησίας*, σ.14.

¹⁶² Κ. Βοβολίνη, *Η Εκκλησία*, σ. 47.

¹⁶³ Θ. Γούτση, *Ο ρόλος της Εκκλησίας*, σ. 15.

¹⁶⁴ Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία*, σ. 77: «Η πατρίς πρέπει να κάμη σχολεία σε όλα τά χωριά, για τά άρσενικά και τά θηλυκά Έλληνόπουλα. Εκ τών γραμμάτων γεννᾶται ή προκοπή, με τήν όποϊαν λάμπουν τά ελεύθερα Έθνη».

¹⁶⁵ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453- 1821)*, εκδόσεις ; Θεσσαλονίκη 1991, σ. 308-309.

Πορθητής¹⁶⁶ στον Γενάδιο Σχολάριο (1400-1473) πρώτο Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης και που ο Λούκαρης θέλησε να ενεργοποιήσει.

Στο πλαίσιο της δράσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την ενίσχυση της παιδείας των υπόδουλων εντάσσεται και η ίδρυση και λειτουργία της Αθωνιάδας Ακαδημίας. Η Ακαδημία θεωρούνταν “ο Ελικών των νέων μουσών”, και συνάντησε σθεναρή αντίσταση από τους Αγιορείτες. Για την ίδρυσή της συνεργάστηκε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Πατριάρχης Κύριλλος ο Λούκαρης και ο ηγούμενος της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου αρχιμανδρίτης Μελέτιος¹⁶⁷. Ως καθηγητής της Ακαδημίας δίδασκε ο Νικόλαος Τζαρτζούλης από το Μέτσοβο¹⁶⁸.

Στη Σχολή λειτουργούσαν τμήματα εννέα τάξεων και οι μαθητές διδάσκονταν μέχρι ακόμα και τη Λατινική γλώσσα. Μετά την πάροδο ετών διορίστηκε ως σχολάρχης ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806) που κατάφερε να διευθύνει τη σχολή με μεγάλη επιτυχία. Η λειτουργία της σχολής είναι σημαντική διότι αποδεικνύει όχι μόνο την αγωνία του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την παιδεία των υπόδουλων Ελλήνων, αλλά αναδεικνύει και το Άγιο Όρος σε φορέα που διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην προαγωγή και καλλιέργεια των γραμμάτων σε όλο το Ορθόδοξο Γένος.

Η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου θεωρούσε τη σχολή «φροντιστήριο ελληνικών μαθημάτων, παιδείας τε και διδασκαλίας παντοειδής εν τε λογικάις, φιλοσοφικάις τε και θεολογικάις επιστήμαις» στην οποία φοιτούσαν και λαϊκά μέλη εκτός από τους μοναχούς¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Ν. Παναγιωτάκος, « Αθως», Λήμμα, ΘΗΕ, τόμος πρώτος, εκδόσεις Αθ. Μαρτίνο, στ. 933.

¹⁶⁷ Α. Παπαμιχαλάκη, *Νεομάρτυρες και Εθνομάρτυρες*, σ. 38.

¹⁶⁸ Θ. Σταματόπουλος, *Οι σχέσεις του Υπόδουλου Ελληνικού Γένους με την Ορθόδοξη Εκκλησία κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας*, Πάτρα 2018, σ. 20.

¹⁶⁹ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ.308-309.

3.6 Το Κρυφό Σχολειό

Κατά την διάρκεια της Οθωμανοκρατίας η εκπαίδευση δεν ήταν ποτέ απολύτως ελεύθερη για τους υπόδουλους Έλληνες.

Μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μπορούμε να αναφερόμαστε για μια επίσημη προσπάθεια οργάνωσης της παιδείας του Γένους. Μέχρι εκείνη τη στιγμή τα πάντα γίνονταν μέσω ιδιωτικής πρωτοβουλίας και θέλησης ιερέων και μοναχών. Συνεπώς, δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι υπήρξε παιδεία σε εθνική διάσταση.

Εντός του ανωτέρου πλαισίου που έπρεπε να τηρεί το Πατριαρχείο για την παιδεία εντάσσεται και η αναφορά στα «κρυφά Σχολειά»¹⁷⁰. Αν και δεν υπάρχουν ακριβείς ιστορικές μαρτυρίες που να επιβεβαιώνουν την λειτουργία «κρυφού Σχολειού», όμως στη συνείδηση του Γένους αυτό αποτέλεσε μια ακόμα απόδειξη της συνεισφοράς των Ιερών Μονών στην Παιδεία του Γένους¹⁷¹.

Το «κρυφό Σχολειό» ήταν σχολείο στοιχειώδους παιδείας¹⁷². Χωρίς υπερβολή εκεί ήταν η εστία της ανάπτυξης της ελπίδας για την Ελληνική Επανάσταση. Την παρουσία του την διασώζουν οπλαρχηγοί της εποχής¹⁷³.

Τα Ορθόδοξα μοναστήρια είχαν προσφέρει τους ναούς τους για να μπορούν τα ελληνόπουλα να λάβουν τα πρώτα βασικά γράμματα. Αναφέρεται πως στις Μονές Μακαριωτίσης Δοβραίνης, Ευαγγελιστρίας Αλιάρτου, Φιλοσόφου,

¹⁷⁰ Τ. Γριτσόπουλος, «Το Κρυφό Σχολειό», *Παρνασσός Δ'* (1962), σ. 66-90: «Υπήρξεν όμως πράγματι τὸ περιλάλητον Ἰκρυφὸ Σχολειό: Ἰστορικῶς δὲν ἀποδεικνύεται βεβαίως ἡ ὕπαρξις του...». Ἀλλὰ ἡ ζῶσα περὶ αὐτοῦ παράδοσις; Καὶ ἱστορικὸ θέμα ἂν θεωρηθῆ τελικῶς, κατεχωρίσθη ἤδη εἰς τὸν πίνακα τῶν ἐθνικῶν μας συμβόλων»

¹⁷¹ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, σ. 196.

¹⁷² Ι. Χατζηφώτη, *Το «Κρυφό Σχολειό» η προσφορά της Εκκλησίας στην ελληνική παιδεία των χρόνων της τουρκοκρατίας*, εκδόσεις; Αθήνα α.χ. (συντομογραφίες;), σ. 23-24.

¹⁷³ Χ. Παρασκευοπούλος, «Θεμέλια της Εθνεγερσίας», *Ακτίνες* 389, Μάρτιος 1978, σ. 76 :

«εις τον καιρόν της νεότητος όπου ημπορούσα να μάθω κάτι, σχολεία, ακαδημίαι δεν υπήρχαν. Μόλις ήσαν μερικά σχολεία, εις τα οποία εμάθαιναν να γράφουν και να διαβάζουν. Οι παλαιοί κοτζαμπάσηδες όπου ήσαν προεστοί του τόπου, μόλις ήξευρον να γράφουν το όνομα τους. Το μεγαλύτερο μέρος των αρχιερέων δεν ήξευρε παρά εκκλησιαστικά κατά πράξιν. Κανένας όμως δεν είχε μάθησι. Το ψαλτήρι, το οκτώηχι, ο Μηνιαίος, άλλαι προφητεΐαι, ήσαν τα βιβλία όπου ανέγνωσα».

Κεχροβουνίου, Πρέβελης και αλλού υπήρχαν χώροι που μαρτυρούν την λειτουργία τέτοιων σχολείων¹⁷⁴.

Τα «κρυφά Σχολεία» εξελίχθηκαν σε χρήσιμα εργαλεία, με τα οποία οι Έλληνες διατηρούσαν την επαφή με την παράδοσή τους, σε όλες εκείνες τις δύσκολες στιγμές που οι κατακτητές έβαζαν εμπόδια στην λειτουργία των σχολείων. Στο «κρυφό Σχολείο» προσφέρονταν μυστικά η απαραίτητη εκπαίδευση για τη διατήρηση και διαμόρφωση αξιών της υπόδουλης κοινωνίας. Αν και σχολείο ανάγκης απότρεψε την απώλεια της εθνικής συνείδησης¹⁷⁵.

Αυτός ήταν και ο λόγος που οδήγησε τελικά τον Γύζη να απεικονίσει την αλήθεια αυτή, ώστε να διατηρηθεί στη συλλογική μνήμη η προσπάθεια του Γένους να καλλιεργηθούν τα γράμματα μέσα στην περίοδο της Οθωμανοκρατίας¹⁷⁶.

3.7 Το κήρυγμα των μοναστηριών για την αφύπνιση του Γένους

Τα μοναστήρια δεν περιορίστηκαν στην προσφορά υπηρεσιών προς το Γένος με την παιδεία, αλλά φρόντισαν με τα κηρύγματά του κλήρου να αφυπνίσουν το υπόδουλο γένος, ώστε να διεκδικήσουν οι Έλληνες την εθνική ανεξαρτησία.

Η παρουσία των εθναποστόλων μοναχών στους υπόδουλους, παρείχε το μήνυμα της ελπίδας πως η επανάσταση θα ξεκινούσε για να ελευθερωθεί το Γένος. Η συμμετοχή των κληρικών σε επαναστατικά κινήματα έδωσε θάρρος στους υπόδουλους Έλληνες για την ελευθερία της πατρίδας τους¹⁷⁷. Οι κληρικοί με το κήρυγμά τους καλούσαν τους Έλληνες σε επανάσταση εναντίον των Οθωμανών. Μερικά παραδείγματα κληρικών που πρωτοστάτησαν στα επαναστατικά κινήματα είναι οι Πατριάρχες Μητροφάνης Γ' (1565-1572), Νεόφυτος Β' (1607-1612) και Τιμόθεος

¹⁷⁴ Μ. Αμεράνη, *Η Κοινωνική προσφορά*, σ. 57.

¹⁷⁵ Χ. Παρασκευαΐδης, *Το αγγελικό πολίτευμα*, σ. 47.

¹⁷⁶ Ν. Γύζη, *Επιστολαί επιμ. Γ. Δροσίνη και Λάμπρου Γ*, εκδ. Εκλογής, Αθήνα 1953.

¹⁷⁷ Τ. Γριτσόπουλος, «Η Εκκλησία εις τον απελευθεροτικόν αγώνα», *Παρνασσός* ΙΓ' (1971) σ. 245-246.

Α' (1612-1620)¹⁷⁸. Επιπλέον, παρότρυναν του υπόδουλους να μην λησμονούν την σχέση τους με τον Θεό και την Εκκλησία. Με αυτόν τον τρόπο συντηρούσαν αναμμένη τη φλόγα της εξέγερσης με την ελπίδα να ελευθερωθούν. Θα πρέπει να τονιστεί πως κάποιοι από τους κληρικούς που συμμετείχαν σε επαναστατικά κινήματα ή παρότρυναν σε επαναστάσεις κατέληξαν σε τραγικό θάνατο. Την ίδια στιγμή η Εκκλησία φρόντιζε να εντάσσει μέσα στη λειτουργική της παράδοση, ευχές και δεήσεις με θέμα την καλή έκβαση του αγώνα των Ελλήνων¹⁷⁹.

Οι μοναχοί με την μόρφωσή τους βοηθούσαν του υπόδουλους Έλληνες να αντιμετωπίσουν την κατάσταση της σκλαβιάς και να ετοιμαστούν για τη στιγμή που το έθνος θα τους χρειαζόνταν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι μορφές του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού (1714-1779) του Αγίου Μάξιμου του Ιβηρίτη (1904-1991) του Αγίου Νικόδημου του Αγιορείτη (1749-1809) του Αγίου Αθανασίου Πάριου (1722- 1813) κ.α.

Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση το Άγιο Όρος πρωτοστατεί στην διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας. Επειδή οι Σουλτάνοι αναγνώριζαν δικαιώματα στο Άγιο Όρος, γι' αυτό και οι μοναχοί εκμεταλλεύονταν αυτή τη δυνατότητα και ενίσχυαν τους υπόδουλους. Με το κήρυγμά τους οι μοναχοί ενθάρρυναν του Έλληνες στις δύσκολες εποχές της σκλαβιάς, ώστε να μην εγκαταλείπουν τον Αγώνα και τελικά να χάσουν την εθνική συνείδησή τους είτε από τον ισλαμισμό είτε από τον καθολικισμό.

Την ίδια στιγμή οι μοναχοί αναλάμβαναν την έκδοση και αντιγραφή θρησκευτικών και πνευματικών έργων με σκοπό την αφύπνιση και πνευματική καλλιέργεια των Ελλήνων¹⁸⁰. Είναι γεγονός πως σε πολλά μοναστήρια της χώρας λειτουργούσε καλλιγραφικό εργαστήριο με κύριο σκοπό την αντιγραφή χειρόγραφων και την διάσωσή τους τόσο από την κλοπή που αποτελούσε σύνηθες

¹⁷⁸ Α. Κονταλή, Η συμμετοχή του Ελληνορθόδοξου κλήρου, σ.235.

¹⁷⁹ Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία του νέου Ελληνισμού, σ. 949.

¹⁸⁰ Μ. Αμεράνη, Η Κοινωνική, σ. 60

φαινόμενο όσο και από τη φθορά ή την καταστροφή¹⁸¹. Η παραπάνω διακονία των μοναστηριών οφείλονταν στην έλλειψη τυπογραφίας μέχρι τη στιγμή που η τυπογραφία διαδόθηκε. Από την παραπάνω πνευματική διακονία της αντιγραφής χειρόγραφων προέκυψαν οι εμπλουτισμένες βιβλιοθήκες των Ιερών Μονών στις οποίες αποθησαυρίστηκε ο πνευματικός πλούτος της ελληνικής παράδοσης. Στο μοναστήρι του Λειμώνος στη Λέσβο (16^{ος} αι), στη Μονή Απεζανών (16^{ος} αι) της Κρήτης και σε μια σειρά άλλων Μονών η παραγωγή χειρόγραφων βοηθούσε τόσο τους μοναχούς όσο και τους επισκέπτες να έρθουν σε επαφή με ένα πνευματικό πλούτο που ήταν ιδιαίτερα αναγκαίος για την πνευματική καλλιέργεια των υπόδουλων Ελλήνων.

3.8 Η συμμετοχή των μοναστηριών στον αγώνα εναντίον των Οθωμανών

3.8.1 Τα μοναστήρια ως τόποι καταφυγής των υπόδουλων

Στη διάρκεια των δύο πρώτων αιώνων της Οθωμανοκρατίας στην Ελλάδα, εκτός από την δουλεία οι Έλληνες έπρεπε να αντιμετωπίσουν και το πρόβλημα του παιδομαζώματος και των εξισλαμισμών, ώστε να μη χάσουν την εθνική ταυτότητά τους. Ταυτόχρονα όμως οι Τούρκοι έσφαζαν, δίναν και λεηλατούσαν τις ζωές και τις περιουσίες των Ελλήνων. Στην παραπάνω κατάσταση τα μοναστήρια φρόντιζαν να προστατέψουν τους χειμαζόμενους Έλληνες. Τα μοναστήρια αποτέλεσαν εστίες παιδείας και καταφύγια των αγωνιστών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Οσία Φιλοθέη (1522-1589) στην Αθήνα που στο μοναστήρι της φιλοξενούσε κατατρεγμένες γυναίκες, που προσπαθούσαν να αποφύγουν τις διώξεις και τους βιασμούς από τους Οθωμανούς. Ο σκοπός της ήταν να ασκήσει τις κοπέλες στα γράμματα, τις τέχνες και την πνευματική πρόοδο, ώστε και αυτές με τη σειρά τους να βοηθήσουν το Γένος στην απελευθέρωσή του. Την ίδια στιγμή φρόντιζε η Οσία ώστε οι κοπέλες να συγκεντρώσουν τα απαραίτητα για να μπορέσουν αργότερα να παντρευτούν. Διαπιστώνουμε πως το κοινόβιο δε λειτουργούσε απλά ως χώρος

¹⁸¹ Ν. Ελεοπούλος, Η βιβλιοθήκη και το βιβλιογραφικόν εργαστήριο της Μονής των Στουδίων, Αθήνα 1967, σ. 39-56.

πνευματικής άσκησης, αλλά έδινε το περιθώριο στις κοπέλες που έμεναν σε αυτό να αποκτήσουν γνώσεις πάνω σε τέχνες που αργότερα θα τους χρησιμεύουν στον έγγαμο βίο.

Στο μοναστήρι της Οσίας Φιλοθέης λειτουργούσαν και διάφορα άλλα βοηθητικά ιδρύματα¹⁸². Η Οσία φρόντισε να ανεγείρει ξενώνα για τις κοπέλες, γηροκομείο για όσους γέροντες χρειάζονταν βοήθεια, νοσοκομείο για τις ανάγκες των υπόδουλων Ελλήνων της περιοχής και παρθεναγωγείο για τη μόρφωση των νεαρών κοριτσιών¹⁸³. Στα ιδρύματα της Οσίας βρίσκονταν μητέρες, χήρες, ορφανά και βιοπορίζονταν στους χώρους των ιδρυμάτων και ταυτόχρονα προφυλάσσονταν από τους Οθωμανούς¹⁸⁴. Την ίδια στιγμή η Οσία ασκούσε και έντονο φιλανθρωπικό έργο για τις ανάγκες των ανθρώπων της περιοχής¹⁸⁵.

Πέρα από τη Μονή της Οσίας Φιλοθέης θα πρέπει να σημειωθεί και σειρά άλλων μοναχών και μοναστηριών που ανέπτυξαν την ίδια δράση, όπως οι Ιερές Μονές Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, του Τιμίου Προδρόμου Σερρών, του Αγίου Όρους κ.α¹⁸⁶.

Στη συνέχεια της παραπάνω δράσης των Ιερών Μοναστηριών πρέπει να γίνει ιδιαίτερη μνεία στις Μονές του Αγίου Όρους. Αυτές προσέφεραν υλική βοήθεια στους Έλληνες. Είναι γεγονός πως οι συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο της Οθωμανοκρατίας οδήγησε τους υπόδουλους σε δυσβάστακτη κατάσταση ένδειας. Γι' αυτό και οι Μονές του Αγίου Όρους φρόντιζαν να εκμεταλλεύονται τις αγροτικές τους εκτάσεις, ώστε μέσω αυτών να μπορούν να προσφέρουν υλικά αγαθά στους ενδεείς αδελφούς. Μάλιστα, οι αγιορείτες ζήτησαν την προστασία του Μωάμεθ Β' του Πορθητή, ώστε να τεθεί το Άγιο Όρος υπό την προστασία του και με αυτό τον τρόπο να μπορούν οι μοναχοί να εκτελούν τα φιλανθρωπικά τους καθήκοντα. Ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β' ο Πορθητής με φερμάνι ασυλίας, τέτοια

¹⁸² Π. Στάμος, *Η Αγία Οσιομάρτυς Φιλοθέη*, Αθήναι 1988, σ. 19.

¹⁸³ Π. Στάμος, *Η Αγία Οσιομάρτυς Φιλοθέη*, Αθήναι 1988, σ. 21.

¹⁸⁴ Α. Αμεράνη, *Η Κοινωνική*, σ.62.

¹⁸⁵ Εκδόσεις Τήνος, *Τι προσέφερε ο Χριστιανισμός*, τεύχος Η', *Μορφές του Βυζαντινού Πολιτισμού*, Αθήνα 1986 και τεύχος Γ', *Κοινωνική Μέριμνα στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980, σ.106.

¹⁸⁶ Α. Βακαλοπούλος, *Ιστορία*, τομ. Γ, σ. 270.

υπάρχουν πολλά στις βιβλιοθήκες των Μονών, θεώρησε τις Μονές του Αγίου Όρους ως βασιλικά κτίσματα και με αυτόν τον τρόπο τις προστάτεψε από λεηλασίες και επιδρομές Οθωμανών¹⁸⁷.

3.8.2 Η συμβολή των μοναστηριών στον ένοπλο αγώνα

Ο Ορθόδοξος μοναχισμός ήδη από τη Βυζαντινή εποχή βοήθησε στη διατήρηση του Βυζαντινού κράτους κάτω από δύσκολες συνθήκες. Αν και πολλές φορές ο ρόλος των μοναστηριών ήταν απλά η πιστή τήρηση του Ευαγγελίου, ακόμα και αυτό βοήθησε στην καταπολέμηση των αιρέσεων που απειλούσαν την ειρήνη τη συνοχή του Βυζαντίου. Με αυτό τον τρόπο η προσφορά του μοναχισμού ήταν μέγιστη για την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁸⁸.

Οι Αυτοκράτορες του Βυζαντίου αναζητούσαν συχνά βοήθεια από τους μοναχούς για την αντιμετώπιση των εχθρικών επιβουλών. Οι μοναχοί καταφεύγουν στην ιεραποστολή και το κήρυγμα προς τους γειτονικούς λαούς και πετυχαίνουν με αυτό τον τρόπο να αφομοιώσουν τους εχθρούς του Βυζαντίου χωρίς να προκληθεί κάποιος πόλεμος. Αυτός ήταν και ο λόγος που ενισχύονταν από τους αυτοκράτορες η ίδρυση και λειτουργία μοναστηριών¹⁸⁹.

Με το πέρασμα των αιώνων τα μοναστήρια αναδεικνύονταν σε κοιτίδες προστασίας του Έθνους. Αυτό γινόταν είτε με την προσφορά χρημάτων είτε με τη βοήθεια σε προσωπικό ή με την ένοπλη συμμετοχή¹⁹⁰.

Το 1821 αποτέλεσε τη χρονική στιγμή με την οποία τα μοναστήρια απέδειξαν τον εθνικό χαρακτήρα τους προσφέροντας υπηρεσίες στο Γένος είτε βοηθώντας στην προετοιμασία ενεργά στους ένοπλους αγώνες είτε συμμετέχοντας σε αυτούς είτε

¹⁸⁷ Α. Αμεράνη, *Η Κοινωνική*, σ.63.

¹⁸⁸ Α. Κοτρώνη, *Ο μοναχισμός επι τη Χιλιετηρίδα του Αγίου Όρους*, Αθήναι 1963, σ.57.

¹⁸⁹ Γ. Σωτηρίου, *Αι Μοναί της Ελλάδος και η εθνική αυτών δράσις*, Αθήναι 1936, σ. 18.

¹⁹⁰ Ε. Πιπερίγκου-Κυριαζή, *Παναγία Προυσιώτισσα*, Αθήνα 2001, σ. 18.

βοηθώντας στην προετοιμασία του αγώνα μέσα από την πνευματική αναγέννηση των υπόδουλων ή ακόμα και οικονομικά εκποιώντας περιουσιακά στοιχεία των Μονών. Άλλωστε, το μαρτυρικό φρόνημα και η έμφυτη θυσιαστική διάθεση των μοναχών αποτέλεσαν στοιχεία που αρκούσαν για την προάσπιση των ιδεωδών του Γένους που ήταν σε υπόδουλη κατάσταση.

Η Εκκλησία εκτός από την προστασία της Παιδείας του Γένους εντάχθηκε από την πρώτη στιγμή στον ένοπλο αγώνα. Η δυναμική αυτοθυσία των κληρικών κάθε βαθμίδας αποτέλεσε καταλυτική παρέμβαση στον αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Οθωμανών¹⁹¹. Μάλιστα, το Οικουμενικό Πατριαρχείο αριθμεί έναν ιδιαίτερος μεγάλο αριθμό Πατριαρχών που θανατώθηκαν για την ελευθερία της πατρίδας με τελευταίο τον Γρηγόριο Ε'.

Με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης ακόμα και τα Ορθόδοξα μοναστήρια ανέλαβαν ενεργή δράση στον ένοπλο αγώνα, μολονότι θεωρούνταν τόποι προσευχής και ησυχίας. Είναι γεγονός πως κατά τους τέσσερις και πλέον αιώνες οι μοναχοί προασπιζόμενοι την Ορθοδοξία ταυτίστηκαν με τον ένοπλο αγώνα για τη διαφύλαξη της θρησκείας και τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης Ελλάδας.

Σε όλη τη διάρκεια της προετοιμασίας του Αγώνα η Εκκλησία συνεργάστηκε ενεργά με την Φιλική Εταιρεία για τον κοινό σκοπό, έλαβε μέρος στη βοήθεια προς το Γένος. Η Εκκλησία ως θεσμός ήταν αυτή που πήρε πρώτη τα όπλα και βοήθησε το Γένος¹⁹². Την αλήθεια αυτή μας την φυλάσσει και ο Φωτάκος στα απομνημονεύματά του όταν χαρακτηριστικά ανέφερε τα εξής: «Αλλ' ο Κλήρος τους έβγαλεν από την πλάνην αυτήν, διότι έλαβε πρώτος τα όπλα. Πολλοί δε μάλιστα των Αρχιερέων, ως ο Έλους Άνθιμος, έκαμαν και επίτηδες και ευχάς, τας οποίας

¹⁹¹ Α. Μαράς, *Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα*, σ. 33.

¹⁹² Φωτάκος [Φώτιος Χρυσανθόπουλος], *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα 2019, σ. 53 : «Αλλ' ο Κλήρος τούς έβγαλεν από την πλάνην αυτήν, διότι έλαβε πρώτος τα όπλα. Πολλοί δε μάλιστα των Αρχιερέων, ως ο Έλους Άνθιμος, έκαμαν και επίτηδες και ευχάς, τας οποίας έδιδαν εις τους ιερείς των επαρχιών και τας εδιάβαζαν κατά την παράκλησιν»

έδιδαν εις τους ιερείς των επαρχιών και τας εδιάβαζαν κατά την παράκλισιν»¹⁹³. Μάλιστα, ως γνωστόν, η ίδια η Εκκλησία ως θεσμός ήταν αυτή που πήρε πρώτη τα όπλα και βοήθησε το Γένος πχ στην Ιερά Μονή Οσίου Λουκά Βοιωτίας ξεκίνησε η επανάσταση από τον Μητροπολίτη Σαλώνων Ησαΐα στις 27/03/1821¹⁹⁴.

Οι ίδιοι οι μοναχοί εμπύχωναν τους αγωνιστές, τόνωναν το ηθικό των Ελλήνων και πολλές φορές αγωνίζονταν στην πρώτη γραμμή για να υπερασπιστούν τα δίκαια του Γένους. Κάθε φορά που οι μεγάλοιπλαρχηγοί του αγώνα ζητούσαν βοήθεια, τα μοναστήρια και οι ιερείς ήταν εκεί να την προσφέρουν είτε εμπνέοντας τους αγωνιστές είτε εκποιώντας την μοναστηριακή περιουσία για τις ανάγκες του Γένους. Ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα Ιερών Μονών που προσέφεραν υλική βοήθεια στον αγώνα μπορούμε να αναφέρουμε την περίπτωση της Ιεράς Μονής Ταξιαρχών Αιγίου¹⁹⁵.

Γεγονότα που επιβεβαιώνουν την αλήθεια πως ο μοναχισμός βοήθησε και σε αυτό τον τομέα υπάρχουν πολλά. Αρχικά, το λάβαρο της Επανάστασης υψώθηκε από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό στην Ιερά Μονή της Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων. Την ίδια στιγμή στην ιερά μονή Οσίου Λουκά στη Βοιωτία στις 27 Μαρτίου 1821 ξεκίνησε η επανάσταση από τον Μητροπολίτη Σαλώνων Ησαΐα¹⁹⁶.

Η Ιερά Μονή Προυσού Ευρυτανίας αποτέλεσε το χώρο δράσης του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Αλλά και πολλές άλλες ιερές μονές έγιναν επαναστατικά και αγωνιστικά οι πυρήνες την περίοδο του ενόπλου αγώνα εναντίον των Οθωμανών. Σε όλες τις πολιορκίες των μεγάλων πόλεων έλαβαν μέρος κληρικοί μαζί με το ποίμνιό τους¹⁹⁷. Φυσικά, γι' αυτή την προσφορά τους τα μοναστήρια πολλές φορές

¹⁹³ Φωτάκος [Φώτιος Χρυσανθόπουλος], *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα 2019, σ.53.

¹⁹⁴ Α. Αμεράνη., *Η κοινωνική*, σ. 64.

¹⁹⁵ Γ. Παπαγεωργίου, *Ιστορικά Μοναστήρια*, εκδ. Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης, Αίγιο 1962, σ. 52.

¹⁹⁶ Α. Αμεράνη, *Η κοινωνική*, σ. 64.

¹⁹⁷ Δ. Παναγόπουλου, *Ο κλήρος στην Εθνεγερσία του 1821*, Πάτρα 2001, σ. 587.

πλήρωσαν το αντίτιμο, αφού οι Τούρκοι τα λεηλατούσαν ή τα πυρπολούσαν ως αντίποινα για την συμμετοχή τους στον αγώνα.

Ως συμμετοχή στον ένοπλο αγώνα τα μοναστήρια φρόντιζαν να συμπαραστέκονται στους αγωνιζόμενους και με υλικό τρόπο, προσφέροντας υπηρεσίες ή χρήματα, όπως φαγητό στα γυναικόπαιδα, ιατρική περίθαλψη στους τραυματίες του πολέμου και εξοπλισμό με όπλα και πολεμοφόδια στους αγωνιστές του Έθνους¹⁹⁸. Τις παραπάνω προσφορές εκτελούσαν οι ίδιοι μοναχοί αποδεικνύοντας πως τελικά ο μοναχισμός βοήθησε αποφασιστικά στους αγώνες του Έθνους. Άλλωστε, για αυτή την προσφορά το ίδιο το Έθνος απένειμε αριστεία στις Ιερές Μονές για να επιβραβευτεί η ενεργός δράση και συμπαράσταση των Ιερών μονών στον αγώνα του Έθνους¹⁹⁹.

Οι μαρτυρίες γύρω από τα παραπάνω είναι αυτές που επιβεβαιώνουν την αλήθεια πως πολλά στρατεύματα ενισχύθηκαν επανειλημμένα από μοναστήρια των εμπόλεμων περιοχών²⁰⁰. Την ίδια στιγμή Ιερές Μονές θυσίασαν τις περιουσίες τους για τις ανάγκες του Αγώνα. Χρησιμοποιούσαν τα χειρόγραφα τους ως δέσιμο των φυσιγγίων, εκποιούσαν τα τιμαλφή τους για την προμήθεια μπαρουτιού και φυσιγγίων για τον εξοπλισμό των επαναστατών²⁰¹. Τα μοναστήρια σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας λειτουργούσαν ακόμα και ως νοσοκομεία την περίοδο της Επανάστασης²⁰². Στην Ιερά Μονή Παναγίας Προυσού το 1823 είχε νοσηλευθεί ο

¹⁹⁸ Ε. Μουρούτη-Γκενάκου, *Μια μονή στην Ανάσταση του Γένους*, Αθήνα 1986, σ. 17.

¹⁹⁹ Γ.Α.Κ. Φ. 277 («Αριστεία») αρ. Πρωτ. 1853, 16/3/1844.

²⁰⁰ Γ. Παπαγεωργίου, *Ιστορικά Μοναστήρια*, εκδ. Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης Αιγίου, 1962, σ. 52: «Κατά δε το αυτό έτος, ήτοι εις τους χιλίους οκτακοσίους είκοσι ένα χρόνους προσφέραμεν εις το κοινόν της πατρίδος χρήματα βοηθείας για τα έξοδα του πολέμου της ελευθερίας με γρόσια χιλιάδες τέσσαρας και εννεακόσι. Κατά δε το 1822 ετος κατά τας είκοσι τεσσαρας Μαιου μετρησαμεν εις την Πελοποννησιακη Γερουσια, κατ εγγραφον αυτης επιταγην, γροσια χιλιαδες για τα οποια μας εδοθη ενσφραγιστος ομολογια χρεωστικη».

²⁰¹ Α. Αμεράνη, *Η Κοινωνική*, σ. 66.

²⁰² Χ. Σαββάτου. (μητρ. Μεσσηνίας), *Αναδιοργάνωσις του μοναχικού βίου, Διοίκησις, Διαχείρισις και Διασφάλισις της διατήρησις μοναστηριακής περιουσίας*, εκδόσεις; Καλαμάτα 1958, σ. 22-Αμεράνη Μ., *Η Κοινωνική*, σ. 65.

Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο οποίος θέλοντας να ευχαριστήσει την Παναγία «α-σήμεσε» την εικόνα της Προυσιώτισσας²⁰³.

Εκτός όμως από την προσφορά υλικών αγαθών, τα Ορθόδοξα μοναστήρια προσέφεραν αγωνιστές τους ίδιους τους μοναχούς. Είναι γεγονός πως η Φιλική Εταιρεία στην προσπάθειά της να προετοιμάσει το Γένος για την επανάσταση, βρήκε βοήθεια και συνεργασία σε διάφορους μοναχούς οι οποίοι φρόντισαν στην επιτυχία της διάδοσης του μηνύματος της Επανάστασης²⁰⁴.

Από τους πρώτους που μνηθήκαν στον ένοπλο αγώνα ήταν οι μοναχοί του Αγίου Όρους που με την παρακίνηση του Εμμανουήλ Παππά ξεκίνησαν πρώτοι το 1821 την επανάσταση στη Χαλκιδική. Αν και η κίνηση αυτή δεν είχε αίσιο τέλος, απέδειξε πως ο μοναχισμός του Αγίου Όρους έλαβε μέρος ενεργά στην ιδέα της εθνικής παλιγγενεσίας²⁰⁵. Επιπλέον, είναι ανάγκη να αναφερθεί και ο Μητροπολίτης Λαρίσης και Τρίκκης Διονύσιος Β' ο Φιλόσοφος (1540-1611) από την Ιερά Μονή Αγίου Δημητρίου Διχούνη που το 1609 ξεκίνησε επανάσταση εναντίον των Τούρκων που τελικά απέτυχε και οδήγησε στην ολοκληρωτική καταστροφή της Ιεράς Μονής²⁰⁶.

Συνεργάτης του Αθανασίου Διάκου ήταν ο ηγούμενος της Δαμάστας Νεόφυτος μαζί με τους μοναχούς του. Όταν ο Ιμπραήμ κατέβηκε στον Ψηλό Σταυρό, οι μοναχοί από το Μεγάλο Σπήλαιο έσπευσαν να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση του Ιμπραήμ στην μάχη στο Παλιάμπελο²⁰⁷.

Την ίδια περίοδο μνημονεύονται διάφοροι μοναχοί και μοναχές που σφαγιάστηκαν εξαιτίας της συμμετοχής τους σε επαναστατικά κινήματα ή εξ αιτίας της άρνησής τους να δεχθούν την υποταγή στο Ισλάμ. Πάντως πολλές ήταν οι

²⁰³ Ε. Πιπερίγκου -Κυριαζή., *Παναγία Προυσιώτισσα*, εκδόσεις; Αθήνα 2001, σ.69.

²⁰⁴ Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα*, σ. 32.

²⁰⁵ Π. Μπρατσιώτου, *Το Άγιο Όρος και η πολλαπλή σπουδαιότης του ίδια δια τον ελληνισμόν και την Ορθοδοξίαν*, Ανάτυπον εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών τ. 38, Αθήναι 1963, σ. 581.

²⁰⁶ Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία*, σ. 342-346.

²⁰⁷ Γ. Παπαγεωργίου, *Ιστορικά Μοναστήρια*, σ. 21.

περιπτώσεις μοναχών και ιερέων που ανέλαβαν ένοπλη δράση εναντίον του κατακτητή²⁰⁸. Στο ίδιο πλαίσιο υπάρχουν και αναφορές για μοναστήρια τα οποία πυρπολύθηκαν λίγο πριν την εισβολή των Τούρκων μέσα σε αυτά πχ ιερά μονή Αρκαδίου Κρήτη (1886) κ.α.

Στο σύνολο της Οθωμανοκρατίας η Εκκλησία είχε συμμετοχή στον ένοπλο αγώνα του Γένους εναντίον των Οθωμανών με 11 Πατριάρχες μάρτυρες, 100 επισκόπους και 6000 ιερείς που θυσιάστηκαν για την απελευθέρωση της πατρίδας και την διατήρηση της Ορθόδοξης πίστεως²⁰⁹.

- **Συμπεράσματα**

Τα Ορθόδοξα μοναστήρια μέσα στην μακράιωνη ιστορία του Χριστιανισμού, χαρακτηριζόταν για τη δυνατότητά τους να λειτουργούν ως πνευματικά κέντρα κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες. Μέσα σε αυτά μπορούσε πάντοτε ο άνθρωπος να καλλιεργήσει το πνεύμα του και να καταξιωθεί ως προσωπικότητα που αγωνιζόταν να πλησιάσει την Αγιότητα. Οι Χριστιανοί των πρώτων αιώνων αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε έρημους τόπους για να μπορέσουν εκεί να λατρεύουν ελεύθερα και απερίσπαστα τον Θεό και με μεγαλύτερη ακρίβεια.

Η ιστορία του Ορθόδοξου μοναχισμού έδειξε περίτρανα πως τα μοναστήρια δεν περιορίστηκαν απλά στην τέλεση θρησκευτικών πράξεων, αλλά προχώρησαν και στην βοήθεια του Γένους με διάφορους τρόπους. Ανέπτυξαν κοινωνικές, εθνικές, ιεραποστολικές και φιλανθρωπικές δράσεις, οι οποίες απέδειξαν την σπουδαιότητα των μοναστηριών.

Η περίοδος της Οθωμανοκρατίας αποτέλεσε μια σκληρή περίοδο για το απανταχού Ελληνικό Γένος. Ο απελευθερωτικός αγώνας του 1821 ήταν σημαντικός

²⁰⁸ Κ. Βοβολίνη, *Η Εκκλησία*, σ. 32: «διπλώσαντες το ράσον και ζωσθέντες την σπάθην, αφήσαντες την λόγχην της προσκομιδής και δρᾶξαντες την λόγχην την πολεμικήν - στρατιώται του Σωτήρος- γενόμενοι στρατιώται της πατρίδος».

²⁰⁹ Θ. Σταματόπουλος, *Εκκλησία και Εθνική Συνείδηση*, σ. 27.

σταθμός στην ιστορία του Έθνους. Ο υπέρτατος Αγώνας εναντίον των Οθωμανών δεν είχε σκοπό μόνο την ελευθερία, αλλά και την διάσωση και αναγέννηση της εθνικής ταυτότητας που απειλούνταν κατά τη σκοτεινή περίοδο της σκλαβιάς.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ο μοναδικός θεσμός που μπορούσε να υπερασπιστεί την Παιδεία του Γένους και να την προστατέψει από τις επιβουλές των Οθωμανών.

Την περίοδο της Οθωμανοκρατίας η Ορθόδοξη Εκκλησία με τα μοναστήρια της βοήθησε το Γένος να διασώσει την εθνική ταυτότητα και να διατηρήσει την Ελληνική Παιδεία. Η Εκκλησία διαδραμάτισε έναν πρωτεύοντα ρόλο στη διατήρηση της ακεραιότητας του Γένους την ίδια περίοδο.

Τα προνόμια του Σουλτάνου στον Πατριάρχη βοήθησαν την Εκκλησία να μεταβληθεί σε μηχανισμό εκπαιδευτικής ανάπτυξης μέσα στην Οθωμανοκρατία. Η αποστολή της Εκκλησίας είναι πλέον οικουμενική και δεν περιορίζεται στα όρια του Γένους.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο καλείται να οργανώσει την Παιδεία, ώστε να βοηθήσει τους ιερείς να μορφωθούν και να μεταδώσουν ανόθευτη την παράδοση στις επόμενες γενιές. Ο πρώτος Πατριάρχης Σχολάριος Γεννάδιος έθεσε ως ύψιστη προτεραιότητα του την παροχή παιδείας στο υπόδουλο Γένος. Με αυτό τον τρόπο κινήθηκε σε όλη την ιστορική του πορεία, ώστε να διατηρήσει άσβεστο τον πόθο για την απελευθέρωση.

Δεν θα ήταν καθόλου υπερβολή αν υπογραμμίζαμε πως αν δεν ήταν η Εκκλησία ίσως να μην μπορούσε να σωθεί ο Ελληνισμός. Το ρόλο αυτό ανέλαβε η Εκκλησία ήδη από την πρώτη στιγμή της πτώσης της Κωνσταντινούπολης. Αυτή ήταν η δύναμη που κατεύθυνε το Γένος προς αναζήτηση της ελευθερίας του, αλλά πολύ περισσότερο στην διατήρηση της ενότητας των υπόδουλων Ελλήνων στο σύνολό τους²¹⁰.

²¹⁰ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, σ. 10.

Η Εκκλησία και ιδιαιτέρως η Χριστιανική πίστη μπόρεσε να βοηθήσει στη διάσωση του Χριστιανισμού μέσα στους χαλεπούς καιρούς της Οθωμανοκρατίας. Η παιδεία αποτελούσε μια αναγκαιότητα για την διάσωση της εθνικής ταυτότητας. Όμως, ήταν απαγορευμένη από την Οθωμανική Αυλή ακόμα και όταν είχε δοθεί έγκριση για την οργάνωση της παιδείας των υπόδουλων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Με την προσφορά της Εκκλησίας στην παιδεία του Γένους δεν διατηρήθηκε μόνο η εθνική συνείδηση των Ελλήνων, αλλά εδραιώθηκε και ο ιστορικός ρόλος της Εκκλησίας στα νεότερα δεδομένα της Οθωμανοκρατίας.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο διατηρώντας την φροντίδα του Γένους φρόντισε να ιδρύσει σχολεία, να τυπώσει βιβλία όπως η Αγία Γραφή, να εξαγοράσει αιχμαλώτους και να πληρώσει του φόρους προς τον εκάστοτε Σουλτάνο. Με όλα τα παραπάνω διατήρησε την ελπίδα για την ελευθερία και την ανάσταση του υπόδουλου Γένους²¹¹.

Βέβαια, τα σχολεία που είχαν δημιουργηθεί με την ευκολία των προνομίων που είχε παραχωρήσει ο Σουλτάνος, δεν ακολουθούσαν συγκεκριμένο τρόπο διοίκησης μιας και δεν υπήρχε κεντρικός κρατικός φορέας που να οργανώνει, να ελέγχει τη λειτουργία των σχολείων. Η αδιαφορία της Οθωμανικής διοίκησης και η θέληση των πλουσίων για την Παιδεία του Γένους οδηγούσε σε μορφές ιδιωτικής πρωτοβουλίας εύπορων ανδρών είτε από την Βενετία είτε από άλλες δυτικές πόλεις²¹².

Οι Οικουμενικοί Πατριάρχες, οι επίσκοποι αλλά και οι απλοί ιερείς βοήθησαν έμπρακτα το Γένος, όχι μόνο με τα κηρύγματά τους, αλλά και με τη συμμετοχή τους στον ένοπλο αγώνα του Γένους²¹³. Μέσα στα Ορθόδοξα μοναστήρια λειτουργούσαν σχολές μέσης και ανώτερης εκπαίδευσης αποδεικνύοντας το αμέριστο ενδιαφέρον των Μονών για την παιδεία του Γένους²¹⁴. Με όλα τα παραπάνω

²¹¹ Ι. Στεφανόπολι, *Η ιδιοπροσωπεία*, σ.164.

²¹² Θ. Γούτσης, *Ο ρόλος της Εκκλησίας*, σ.15.

²¹³ Δ. Κόκκινος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, σ.27.

²¹⁴ Μ. Αμεράνη, *Η Κοινωνική Προσφορά*, σ. 58.

διασώθηκαν η εθνική ταυτότητα, η θρησκευτική αυτοσυνειδησία και γενικά όλα τα στοιχεία τα οποία διαμορφώνουν το χαρακτήρα του Γένους.

Τα Ορθόδοξα μοναστήρια με την έντονη λειτουργική δράση τους διατήρησαν και αναβάθμισαν την πνευματική ζωή του υπόδουλου Γένους, συντέλεσαν στη διαφύλαξη της Ορθόδοξης ταυτότητας του Γένους και οδήγησαν στην εθνική παλιγγενεσία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Γρ. Νύσσης, *Περι Τελειότητος*, PG 46, (αρχή και τέλος έργου δηλαδή για πχ. 1a-345d). Εφαρμόστε το ίδιο σε όλες τις κατωτέρω περιπτώσεις

Γ.Α.Κ. Φ. 277 («Αριστεία») αρ. Πρωτ. 1853, 16/3/1844. Γ. Α. Κ. Υπουργ. Έσωτερικῶν, 33/22 Ὀκτωβρίου 1827.

Παλλαδίου Ελενουπόλεως, *Προσθήκαι εις την Λαυσαικην ιστοριαν, Περι του Αββα Ολυμπίου 2*, PG 65, 315D-316A.

Παλλαδίου, *Λαυσαϊκον*, PG 34, 1019-1024. Σωζομνου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG 67, 889-896.

Βοηθήματα

Αμιλιανού (Αρχιμ.), Καθηγουμένου Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας, *Το μαρτύριον ως αφετεριακόν στοιχείον εις τον ορθόδοξον μοναχισμόν, Πρακτικά Συνεδρίου της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσ/νίκης 11-13 Μαΐου 1980 περι Μοναχισμού « Ο Άγιος Δημήτριος και το μοναχικό ιδεώδες»*, εκδ. Ι.Μητροπόλεως Θεσ/νίκης 1982.

Αμεράνη Μ., *Η κοινωνική προσφορά του μοναχισμού*, Θεσσαλονίκη 2003

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. Γ', Τουρκοκρατία, Θεσσαλονίκη 1968.

Η πορεία του Γένους, Αθήνα 1966 *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού Μακεδονία*, Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990.

Νέα ελληνική Ιστορία 1204- 1985, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997 Βαλαής Δ., *Εκκλησιαστική Ιστορία, Ζητήματα β' Χιλιετίας*, Θεσσαλονίκη 2014.

Βαρβαρήγος Π., *Θρησκεία και Θρησκευτική ζωή κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας*, Θεσσαλονίκη 2011.

Βοβολίνη Κ., *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας (1453-1953)*, εκδ. Κέκυρα, Αθήνα 2003.

Γιαννικόπουλος Α., *Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2001.

Γκιόλιας Μ., *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. «ΤΥΜΦΡΗΣΤΟΣ», Αθήνα 1972.

Γούτση Θ., *Ο ρόλος της Εκκλησίας στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην εκκλησιαστική επαρχία της Βέροιας κατά την τελευταία περίοδο της Οθωμανοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2021.

Deseille Placide , *Ο Παχωμιακός μοναχισμός*, εκδ. Τήνος, Αθήναι 1992 Διαμαντή Α. , «Η εκπαίδευση κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία και το ζήτημα των εκκλησιαστικών προνομίων» στο *Παιδεία και Εθνική Συνείδηση στον Ελληνικό κόσμο (Από την Άλωση μέχρι τις παραμονές της Επανάστασης του 1821)*, Αθήνα 30-31 Μαρτίου 2021, σ. 52- 63.

Διομήδης-Πετσάλης Θ., *Οι Μαυρόλυκοι*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Ι. Δ.Κολάρου & Σίας Α. Ε. έκδοση Ζ', Αθήνα 1989.

Δημαράς Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1987.

Ελευθερίου Αθηναγόρα Μητροπολίτου Παραμυθίας., *Αί ιεραὶ μοναὶ τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Ἑλλάδος ἐν γένει καὶ αἰ πρὸς τὸ ἔθνος ἀνεκτίμητοι ὑπηρεσίαι αὐτῶν*, Αθήναι 1927.

Ελευθεριάδης Ν., *Ανατολικαὶ μελεταὶ. Τὰ προνομία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ὑπο ἱστορικὴν, θρησκευτικὴν, πολιτικὴν καὶ νομικὴν ἐποψὴν κρινόμενα καὶ ἡ κατ'αὐτὰ πολιτικὴ καὶ νομικὴ καὶ θρησκευτικὴ καταστάσις τῶν ἐν Τουρκίᾳ Χριστιανῶν*. Ἐν Σμυρῆνι 1909, Ανατυπώση Μυρμιδόνες, Αθήνα 2012.

Finley G., *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας*, μτφρ Μ. Γαρίδης, σ. 173, 198

Ζαχαριάδου Ε, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 1996.

Ζήση Θ, «Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος-συγγράμματα-διδασκαλία», Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Ανάλεκτα Βλατάδων 30, Θεσσαλονίκη 1980.

Ζαχαρόπουλος Ν., *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, τ. Α, εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1983.

Θεολόγος Δ., *Η παιδαγωγική σκέψη και πράξη στις Διδαχές του αγίου Κοσμά του Αιτωλού (χριστιανοπαιδαγωγική θεώρηση)*, Θεσσαλονίκη 2012 Θεοτοκάς Μ. , *Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ητοι της Ι.Συνοδου και του ΔΕΜ Συμβουλίου επί του Αστικού Κανονικού και Δικονομικού Δικαιού απ του έτους 1800 μέχρι του 1896*, Εκ του τυπογραφείου «Νεολόγου», Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1897.

Καδινοπούλου Γ. , *Η Πατριαρχική σχολή Κωνσταντινουπόλεως 1663-1691: Σχολή Μανολάκη: Οργάνωση, Διοίκηση, Διδασκαλία, Πρόγραμμα Σπουδών*, Θεσσαλονίκη 2015.

Καραμανίδου Α., *Νεκταρίου Πατριάρχου Ιεροσολύμων ομιλιάριον*, Θεσσαλονίκη 2014.

Καρανάσιος Χ., *Η Εκπαίδευση, Ιστορία των Ελλήνων*, τομ. 10, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821*.

Καταφυγιώτης Λ., *Εθνομάρτυρες κληρικοί*, Καρδίτσα 1940.

Κριτοβουλίδης Κ., *Απομνημονεύματα του περι της Αυτονομίας της Ελλάδος Πολέμου των Κρητων, εν Αθήναις* 1859

Κιτρομιλίδης Π., *Η Πατριαρχική Σχολή και η Ελληνική παιδεία στην Κωνσταντινούπολη, διάλεξη για την πεντηκοσιαστή πεντηκοστή επέτειο από την ίδρυση της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα* 2005.

Κηρύκος Κ., *Η συμβολή της Αθωνιάδας στην Παιδεία και την Αφύπνιση του Γένους (1749-1821), Θεσσαλονίκη* 2015.

Κοκκίνος Δ., *Η Ελληνική Επανάσταση*, εκδ. Μέλισσα, τομ. Α', Αθήνα 1974.

Κοτρώνης Α., *Ο μοναχισμός επι τη χιλιετηρίδι του Αγίου Όρους*, Αθήνα 1963.

Κρικώνης Χ., *Η Ορθόδοξος Εκκλησία πρωταγωνιστής της εθνεγερσίας του 1821. Κληρικοί νεομάρτυρες-εθνομάρτυρες*, Θεσσαλονίκη 1991.

Λόης Γεώργ. Νεκτ., *Ιστορία της Σερβίας*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2017.

Μαμασουλά Α., *Παιδεία και γλώσσα στον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό*, Γιάννενα 2001.

Μαντζαρίδης Γ., *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1981.

Μαράς Α., *Η άγνωστη αβιβλιογράφητη έκδοση της Οκτώηχου του Ιωάννη Δαμασκηνού του 1806.*, ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ, Αθήνα 2004.

Ιω. Μελισσειδή., *"Η Επιβίωση, Οδοιπορικό σε χρόνους μετά την Άλωση της Βασιλεύουσας (1453-1605 περίπου)"*, επιμ. Πουλχερία Ζαβολέα Μελισσειδή, 1η έκδ., Εκδόσεις Βεργίνα, Αθήνα 2010.

Μεταλληνός Γ. (πρωτ.), *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Απόστολος της ενότιος του Έθνους*, Αθήνα 1980.

-Τουρκοκρατία -Το «Γένος των Ορθοδόξων» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ακρίτας, Αθήνα 1988.

Μιχαλόπουλος Φ., *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, εκδ. Ι.Μ.Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1968.

Μουλαρά Α., *Τα μοναστήρια της Βοιωτίας. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Λειβαδειά 2017.

Μουρούτη -Γκενάκου Ε., *Μια μονή στην Ανάσταση του Γένους*, Αθήνα 1986

Μπρατσιώτου Π., *Το Άγιο Όρος και η πολλαπλή σπουδαιότης του ίδια δια τον ελληνισμόν και την Ορθοδοξίαν*, Ανάτυπον εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών τ. 38, Αθήνα 1963.

Νανάκης Α.(Μητροπ.), *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007.

Νιχωρίτης Κ., «*Η επίδραση του Αγίου Όρους στην Παιδεία των Ορθοδόξων Σλάβων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*», *Οι Επιδράσεις της Πνευματικής Παράδοσης του Αγίου Όρους στο Βίο και τον Πολιτισμό των Σλάβων*, εκδ. Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2013.

Παναγιωτάκος Ν., «*Άθως*», λήμμα, ΘΗΕ, τόμος πρώτος, εκδόσεις Αθ.Μαρτί-νου.

Παναγιόπουλος Δ., *Ο κλήρος στην Εθνεγερσία του 1821*, Πάτρα 2001.

Παπαγεωργίου Γ., *Ιστορικά Μοναστήρια*, εκδ. Ελληνικής Περιογητικής Λέ-σχης Αιγίου, 1962.

Παπαμιχαλάκη Αικ., *Νεομάρτυρες και εθνομάρτυρες στα χρόνια του Αλή Πασά των Ιωαννίνων*, Θεσσαλονίκη 2020.

Παρασκευαΐδης, Χρ., *Το αγγελικό πολίτευμα*, εκδ. Χρυσοπηγή, Αθήναι 1972.

Παρασκευόπουλος, Χ., «*Θεμέλια της Εθνεγερσίας*», *Ακτίνες* 389, Μάρτιος 1978.

Πάστρας, Γ., *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και σύντομος σκιαγραφία Ευγενίου του Αιτωλού*, εκδ. Πολύζου-Τσανίκα, Αγρίνιο 1950.

Παπαδοπούλος Χ., (αρχιεπισκόπου Αθηνών), *Η ορθόδοξος Ανατολική Εκκλη-σία*, έκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 1954.

Παπαδοπούλος Σ., *Πατρολογία*, Αθήνα 1990.

Παπανούτσος Ε., *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, τόμ. Α', Αθήνα 1959.

Παπαρρηγοπούλου Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. εταιρεία «Φανός», Αθήναι 1957.

-*Νέος Ελληνισμός*, τομ. Β., Αθήνα 1971.

Πασχαλίδης Σ., *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και οι Νεομάρτυρες*, Αριστοτέ-λειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Θεολογική Σχολή, «*Εισμαρτύριον τοις Έ-θνεσιν*», τόμος χαριστήριος εικοσαετηρικός εις τον Οικ.Πατριάρχη κ. κ. Βαρθολομαίον, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 697-714.

Πατρινέλης Γ., *Ο Ελληνισμός κατά την Πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1669)*, Θεσσαλονίκη 1980.

Πατρινέλης Χ., «*Η Κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες Ελληνικές Χώ-ρες*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 10, Αθήνα 1974.

«*Από την Άλωση ως της απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας*», εκδ. εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974.

Πιπερίγκου -Κυριαζή Ε., *Παναγία Προυσιώτισσα*, Αθήνα 2001.

Πετσάλη Δ., *Οι Μαυρόλυκοι*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε., τόμ. Α', έκδοση Ζ', Αθήνα 1989.

Podskalsky G., *Η Ελληνική θεολογία επι Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, μτφρ.π. Γ. Μεταλληνός, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.

Quataert D, *The Ottoman Empire, 1700–1922. New Approaches to European History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, pp 175-176.

Runcinman S., «Ρουμ. Μιλέτι» *Οι Ορθόδοξες κοινότητες υπό τους Οθωμανούς σουλτάνους, Η Βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κων/πολης*, Μεταφρ. Χάρης Βλαβιανός, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994.

-*Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, τ. Β', μτφρ. Κ. Παπαροόδου, εκδ. Μπεργιάδη, Αθήνα 1979. Σάθας Κ., *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς (περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεως του Ελληνικού Έθνους) 1453-1821*, Αθήνα 1869.

Σαββάτου Χρ., (μητρ. Μεσσηνίας), *Αναδιοργάνωσις του μοναχικού βίου, Διοικήσεις, Διαχείρισις και Διασφάλισις της διατήρησις μοναστηριακής περιουσίας*, Καλαμάτα 1958.

Σβορώνος Ν., *Επισκόπησις της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφρ. Ασδραχά Α., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Σιμοπούλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 333μ.Χ. -1700*, τομ.Α', Αθήνα 1970.

Στάμος Π., *Η αγία Οσιομάρτυς Φιλοθέη*, Αθήναι 1988.

Σταματόπουλος Θ., *Εκκλησία και Εθνική Συνείδηση. Κοινωνιολογική Διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη 2016.

-*Οι σχέσεις του Υπόδουλου Ελληνικού Γένους με την Ορθόδοξη Εκκλησία κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας*, Πάτρα 2018.

Σωτηρίου Γ., *Αι Μοναι της Ελλαδος και η εθνική αυτων δρασις*, Αθήνα 1936.

Υφαντής Π., *Το κύμα των εξισλαμισμών και οι εκδοχές της πνευματικής αντίστασης. Νεομάρτυρες και Κρυπτοχριστιανοί, Ιστορία της Ορθοδοξίας*, τόμος Ε.

Φειδάς Β., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τομ. Α, Αθήνα 1997.

Φραντζής Α. , *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από τους έτους 1715, και λήγουσα το 1837, διηρημένη εις τόμους τέσσαρας*, τομ. 2, Αθήνα 1839.

Φωτάκος [Φώτιος Χρυσανθόπουλος], *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα 2019.

Χαραλαμπόπουλος, Β., *Η Μονή Προδρόμου Γορτυνίας*, Αθήνα 1988.

Χατζηφώτης Ι., *Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων στην Τουρκοκρατία*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2002.

-*Το «Κρυφό Σχολειό» η προσφορά της Εκκλησίας στην ελληνική παιδεία των χρόνων της τουρκοκρατίας*, Αθήνα α.χ.

Χατζόπουλος Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991.

Henderson G.P., *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830): Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, μτφρ Φ.Κ. Βώρος, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1977.

Χρήστου Π., *Η Ορθόδοξη Καθολική Εκκλησία, Ο κόσμος της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1968.

-*Άγιο Όρος*, εκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Μελετών, Θεσσαλονίκη 1970.